

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ

ШЛЯХ НЕВІДОМОГО

Ігор Качуровський
ШЛЯХ НЕВІДОМОГО

Ihor Kaczurowskyj

SZLACH NEWIDOMOHO

**Verlag «DNIPROWA CHWYLA»
München, Deutschland**

Ігор Качуровський

ШЛЯХ НЕВІДОМОГО

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1956

Німеччина

Всі права застережені

Обкладинка Валерії Гутник

Наклад 4—5 тисяч

Druck: „BIBLOS“, München, Heß-Straße 50-52

ДЕЗЕРТИРИ

По всій країні йшла інтенсивна чистка партії, тож нема нічого дивного, що я також взяв у ній участь і допоміг вичиститись кільком моїм приятелям. Бож ця чистка, панове, значно відрізнялася від попередніх: тепер партійці і комсомольці чистили себе самі, а часом за допомогою найближчих довірених друзів: закопували або палили партквиток, а у «воєнному білеті» вишкрябували небезпечні слова «член ВКП(б) (чи ВЛКСМ) і писали «безпартійний». Сусід, що мешкав у кімнаті ліворуч, саме приніс мені для чистки два «білети» — свій і свого знайомого, за благонадійність якого ручився. Чи ж варто пояснювати, панове, що це було восени 1941 року, коли навіть прихильники большевизму почали переконувати себе, що вони його супротивники, і коли загальне ставлення до війни вилилося в простій і виразній формулі, висловленій одночасно мільйонами різних людей в різних кінцях країни: «Програла війну». Правда, дехто, всупереч законам евфемії, заміняв у слові «прогнали» букву «г» на іншу.

Поза всяким сумнівом, війна починається для кожного тоді, коли він про неї дізнається. Для прикордонних частин советської армії війна почалася вночі 22 червня; для всього населення Советського Союзу — вдень 22 червня, коли про неї повідомило радіо. Для сибірського «чалдона», що не слухає радіо і газет не читає, — на два-три тижні пізніше, коли вістка про війну дійшла до його оселі пішки. Для мене особисто війна почалася... 30 квітня, бо саме в цей день я дізнався, що справа війни з німцем остаточно вирішена.

Я негайно розпочав оборонні заходи. Хоч я й мав уже «білий білет», але для певности захворів ще на легені, серце й печінку, про що свідчили справжні, непідроблені лікарські посвідки. Не забув я й про ішіяс, цього короля симуляційних хвороб. Правда, ішіяс пізніше мало кому став у пригоді, бо влітку 1941 року десятки тисяч чоловіків, рятуючись від мобілізації, одночасно захворіли на ішіяс, так що врешті, коли хтось починав про ішіяс, йому відразу ставили діагнозу: симулянт.

Але, не зважаючи на всі мої посвідки, одного дня мене взяли на облік, а за два тижні покликали до медичної комісії, просвітлили рентгеном і, сконстатувавши відсутність будь-якої хвороби, визнали «годним». Проте я все таки примудрився затримати при собі свій «воєнний білет» з позначкою «невоєннообязанный со снятием с учета», впевнено заявивши, що якогось там числа здав його у военкоматі такому й такому лейтенантові.

Тим часом оповістки викликали одного за одним моїх знайомих. Спочатку вони покірно йшли, але все більше ставало таких, що міркували: а як би його не піти. Самозрозуміло, що до таких належав і я, бо обороняти з зброєю в руках державний лад, що розстріляв мого батька, знищив нашу родину і не знищив мене самого лише завдяки щасливому для мене збігові обставин, було, на мою думку, не тільки боягузством і глупотою, а насамперед підлістю.

І от саме тоді, як перша оповістка про «явку з ложкою і кружкою» прийшла й до мене, мені здалося, що я знайшов для себе належний вихід: евакуюювався до Середньої Азії інститут, що в ньому я рахувався студентом заочного відділу. Я негайно ж перевівся на стаціонар — раз. На підставі свого «білого білета» дістав документ, що я їду з інститутом — два. На підставі

цього документу виписався з домової книги і знявся з обліку при воєнному столі міської міліції — три.

Потім я поклав у порожню валізку повну пляшку, вийшов — так, щоб сусіди це бачили — з дому і попрямував нібито на вокзал. Звичайно, до вокзалу я не дійшов, бо по дорозі завернув до Олега, приятеля. За кілька годин, лишивши в Олега валізку з порожньою тепер пляшкою, я садами — так, щоб ніхто не бачив — повернувся на місце свого мешкання. Вдома я не мав чого боятись: господарі були з «бувших людей», а другий квартирант — комуніст і працівник міської ради, як виявилось, — також. До того ж син господарів був десь на фронті, і вони сподівалися, що коли вони мене приймають, то це — найкраща запорука, що хтось прийме й переховає їхнього Володьку.

Це були дні, коли я почував себе як переможець. І от саме в наслідок своєї — першої в цій війні і, як мені здавалося, блискучої перемоги, я й міг присвятити своє дозвілля такій поважній справі, як чистка партії. Але сьогодні, щойно я встиг ліквідувати літери «ВКП», як хтось пройшов по тротуару твердим військовим кроком. Він зупинився — і я застиг, завмер у чеканні. Він застукав у двері — в унісон загупало й моє серце.

— Невже хтось доніс. Чи, може, знов оповістка... Алеж оповісток мені більше не може бути. Значить... А тут ще ці білети...

Я запхав їх до якоїсь книжки.

А тим часом я чув, як господиня йде відчиняти, як невідомий називає моє ім'я. Чи стане в господині мужності відповісти, що я від'їхав, коли вона прекрасно знає, що я в кімнаті і до того ще не можу вийти так, щоб незнаний відвідувач мене не помітив.

Розмова стихла. Гримнули двері. Господиня повертається. Сама.

Побачивши мене, вона блідне (аж тепер злякалася — добре, що не раніше).

— Боже мій! Ви тут. Я сказала, що вас нема. Ідіть швидше до схованки — вам оповістка.

За дровами, в мишачому гнізді, що на протязі кількох днів правило мені за помешкання, можна було досить зручно сісти по-турецькому, а то й лягти боком, зігнувшись вчетверо. Коли ж від такого лежання терпли ноги, то я лягав на спину і випростовував у якийсь отвір над головою спочатку одну ногу, а потім другу. Зрозуміло, що я сам ніколи б не погодився на таке сидіння, але сльози господині і страх господаря прирікали мене на ув'язнення в цій найтіснішій з камер, в яких мені будь-коли доводилося сидіти. На п'ятий день я все таки не витримав.

Я маю ідіотську звичку, якої ніяк не можу позбутися: з двох справ, що їх належить мені зробити, я спочатку виконаю чужу, а потім власну. Так і тепер: вернувшись до кімнати, я взявся до воєнних білетів мого сусіда і його знайомого. У мене була ще й особиста справа: тому, що удаваний від'їзд не допоміг мені позбутися опіки воєнкомату, треба було піти до Олега, який працював у підприємстві оборонного значення і мав «бронь», щоб роздивитися, як та «бронь» виглядає, і, якщо це виявиться можливим, сотворити за її образом і подобиєм таку саму для себе.

На цей раз я без перешкод довів свою делікатну працю до кінця і відніс готову продукцію в кімнату сусіда. Сусід, разом з трирічною донькою, займався переглядом своєї бібліотеки. Дівчинка сиділа на підлозі і, старанно перегортаючи важкі томи, знаходила в них знайомі портрети вождів.

— З дядем Леніним, — казала вона, — у піч.

— З дядем Марксом — у піч...

Сусід, як перевірений партієць, в разі приходу німців мав залишитися для партизанської боротьби. Вже відвезено до лісу кілька бочок меду й спирту. Зброї ще нема, і не знати, чи взагалі вона буде. Перед сусідом стояла тяжка проблема: як би його вимудрувати так, щоб у партизани не піти, а мед з'їсти і спирт випити.

А взагалі новини були погані.

Оповістки сиплються, як з мішка: навіть тим, що справді від'їхали на схід, навіть тим, що давно в армії.

Було дещо і гірше: шукають з собаками, приходять незнацька з садів, лазять по льохах, по горищах.

Далі йшов перелік, де вже були і кого забрали.

І враз — як безпосереднє продовження нашої розмови — рішучий, владний стукіт. Двері відчиняються, хоч не чути було, щоб господиня йшла відчиняти. В коридорі тупотіння взутих у чоботи ніг. Ледве встигаємо прикрити газетою стіл із смертоносними для кількох людей паперами на ньому. Виходжу в коридор. Вони вже стукають у двері моєї кімнати (ну, кінець, добре, якщо пошлють на передову). Завваживши мене, обертаються. Два міліціонери.

— Тут живе . . . (називають мое тодішнє прізвище)?

Заперечливо хитаю головою:

— Нема тут такого. Вже з тиждень, як від'їхав до Ташкенту.

— Гм . . . До Ташкенту . . . А хто це може посвідчити?

— Коли бажаєте, я можу.

Мені простягають оповістку. Звичайно по советських установах плутали літери мого вигаданого прізвища, але на цей раз написано правильно. Заходимо до кімнати, де на столі лежать неприбрані після чистки папери і креслярське приладдя.

Сідаю і навскіс через оповістку пишу зеленим чорнилом:

«Такий і такий (ім'я і прізвище) від'їхав до Ташкенту 27 вересня 1941 р.» Підписуюсь гарною, але нерозбірливою закарлючкою.

— Спасибі, товаришу. Пока.

Беруть оповістку, виходять. Назустріч господиня з відрами: ходила до «колонки» по воду і забула замкнути двері.

— А це хто, мамаша твоя? — питається приязно один з міліціонерів.

Стверджую кивком голови: Ага, мамаша!

Господиня дивиться здивовано: як це може бути, що в мене були, бачили мене, але не забрали.

Одчайдушне зухвальство, панове, це, безумовно, найкращий засіб проти всякої небезпеки, отже настрій мій відразу поліпшав, і навіть з'явилася надія, що я спровадив міліціонерів назовсім і вони більше не прийдуть. Проте господиня була іншої думки. Її опанував страх, коли я (це було досить нерозважно з мого боку) розповів їй про свою зустріч з міліціонерами. Вона була переконана, що міліціонери вже відчитали мій підпис і з хвилини на хвилину можуть вернутись по мене.

— А чи не піти мені до Олега? — подумав я. — Оповістками його не турбують і заховатись у нього можна.

Прослизнувши садами і перехідними дворами, я вийшов на вулицю. Чоботи й почеплений через плече протигаз надавали мені піввійськового вигляду. Мужчини, які зрідка зустрічалися на вулиці, позирали на мене з острахом. Мене навіть поривало підійти до котрогось із них і зажадати документів. Але, замість Олега, відчинила його старша сестра, сухорлява і несимпатична особа.

— Олег? Олег уже тиждень, як в армії.

Вістка мене проголомшила. Олег, що мав «бронь», Олег, що любив деклямувати, стосуючи до себе, «Анну Снегіну»:

Но все же не взял я шпагу;
Под грохот и рев мортир
Другую явил я отвагу —
Был первый в стране дезертир

— невже цей Олег в армії! Він, мабуть, просто переховується, і мені не хочуть про це сказати.

І знов упав барометр мого настрою. Я навіть забув спитати про валізку і про книжки, що їх позичив Олегові. Що лишалось робити? Шукати Олега в його схованці? Вертатись до господарів? В кожному разі не стояти ж на вулиці. І я, з жахом уявляючи нове сидіння в «мишачому гнізді», вернувся.

Але ховатися в дров'янику мені більше не довелося. Я наблизився до свого помешкання, коли почало смеркатись. У кімнаті господарів уже світилося. Я зазирнув у вікно — на всякий випадок, бож час такий, що всього можна чекати — і на секунду завмер. У кімнаті сидів військовий. Блискавично і беззвучно відхилився я від вікна, але через кілька хвилин вернувся знову. І тоді я завважив, що в господині щасливе і заплакане обличчя, що на столі стоїть пляшка, а фотопортрет Володьки, її сина, що висить на стіні, і невідомий, що сидить під ним, разуче нагадують один одного...

Для мене Володька мусів почати свою розповідь наново.

Він побував на фронті і в «окруженні», а тепер їх розбомбардували, і він подався додому. Речі, про які він оповідав, були фантастичні, але саме ця фантастичність мала в собі щось притягаюче.

Ленінград у кільці, фронт є лише під Москвою, а назагал ніякого фронту немає: є лише окремі, порізені

частини, що відступають. Зброї нема, на кількох одна гвинтівка; пайок — склянка пшона на два дні, хочеш — вари, хочеш — так їж. Два місяці не міняли білизни. Німці в полон не беруть — усіх відпускають додому. На Україні — гетьман, гоголівський Тарас Бульба. Там, де німці — відкрито церкви і зліквідовано колгоспи.

І я вірив його словам, бо хотів, щоб вони були правдою. Адже взагалі правдоподібність будь-якого твердження залежить від двох чинників — авторитетности того, хто твердження висловив, і від нашого бажання, щоб воно було правдою.

Сумнів починається там, де бракує одного з цих двох компонентів: бажання чи авторитету.

Вечір проминув у жвавій розмові, але прийшла година сну, і тоді несподівано виринуло питання: кому з нас двох іти до схованки: мені чи Володці. Обидва ми були дезертири і обом нам ризиковано було спати в кімнаті, а «мишаче гніздо» в дров'янику могло вмістити лише одного. Щоб зробити ще одну схованку, не було вже ані часу, ані місця.

Але було ще одне ускладнення. Міліція і военкомат весь час турбували оповістками мене, вони прислали міліціонерів до мене, і, якщо ті придуть знов і знайдуть нас обох, мене й Володьку, то господарям буде здаватися, що вони шукали мене (інакше, мовляв, не прийшли б), і я буду в їхніх очах винуватцем загибелі їхнього сина.

Тепер поміж цими людьми я став не тільки зайвим, але й небажаним.

Тому, відступивши Володці сховище, я перестав ніч на горіщі, а ранком рушив у світ, назустріч подіям.

ПОСТРІЛ

1

Ще у вагоні я дізнався, що поїзд далі не піде. Але я й не мав наміру їхати далі. Я рушав у путь з ясною метою: доїхати до міста Н., знайти свого земляка і в нього переждати, поки перейде фронт. По виході з вокзалу я зрозумів, що спізнився: скрізь вартували озброєні протигазами і пляшками з запальною рідиною «ополченці», вулиці були перекопані і перегороджені барикадами, руху не було майже ніякого. Це означало, що фронт десь близько і що ходити по місту небезпечно. На вулицях тільки «ополченці», міліціонери і подекуди — червоноармійці. На мене поглядали підозріло, але покищо не затримували.

Те, що недобре почалося, має погано скінчитись: на старій квартирі мій земляк уже не мешкав. Добре ще, що мені сказали його нову адресу. Я записав адресу, подякував і пішов блукати серед протитанкових ровів, рогачок і барикад. На розі якоїсь вулиці я вийняв бльокнот, щоб перевірити, чи не загубив я дороги. І відразу ж зрозумів, що роблю найбільше в своєму житті глупство: писати щось чи читати на вулиці під час війни, маючи на собі цивільний одяг — хто ж це міг, крім шпигуна й диверсанта? І не встиг я знайти сторінку з адресою мого знайомого, як біля мене опинився відповідного вигляду тип.

— Гражданин, пред'явіте документи!

О, документи на мене були найкращі, починаючи від безтермінового пашпорта і кінчаючи «білим білетом» — документом про нездатність до військової служби.

І все таки я почув від типа наказ «слідовать за ним для вияснення лічності». Тип повів мене до міліції, звідти два міліціонери під наганом відпровадили мене до

военкомату, там забрали всі мої документи і передали мене військовому, що йшов до ополченського штабу. У штабі мене зареєстрували, нагодували обідом і, в супроводі ополченця з мисливською рушницею, спрямували «на позицію» — до якогось недокопаного посеред вулиці рівчака, який я мусів охороняти. Тоді виявилось, що я вже ополченець еної роти, яка має на меті за допомогою приділених їй збройних засобів (пляшки з невідомою рідиною і мисливські дробовики) зупинити наступ танкових з'єднань уже двічі перед тим остаточно знищеного Гудеряна...

Не думайте, панове, що я слухняно давав себе водити і покійно виконував усі розпорядження. Я сперечався, протестував... Особливо доводив я неконечність і нераціональність зарядження, згідно з яким мені в перукарні при штабі стригли волосся. Кінець-кінцем у мене склалось враження, ніби я маю справу з автоматами, що виконують тільки єдину функцію і через свою механічну суть нездатні робити щось інше, ніж те, до чого призначив їх майстер.

Спочатку я думав, що як тільки з'явиться найменша можливість, я покину дурну «позицію» і знову піду шукати свого земляка. Але минуло три дні, можливість утечі була на кожному кроці, а я все залишався. Не тому, що я боявся патрулів і шпигунів, які контролювали вулиці і могли мене затримати, як перше, і не тому, що лякали мене облави, які провадилися щоночі в тій чи іншій ділянці міста. Мені просто цікаво було вписати в книгу свого життя нову сторінку, таку неподібну до інших. Я був, як завжди, занадто певний себе, певний, що в останню хвилину зумію викрутитись, уникнути зустрічі з ворогом на полі бою, дістатись до земляка і там перебути небезпеку. Трохи мені не подобалося, що в мене не було тепер жодних паперів — навіть «воєнний білет» зостався у военкоматі.

Кожен день приносив щось цікаве і несподіване. То нас поставлять на посту і забудуть на протязі десяти годин змінити, і ми стоїмо під льодовим осіннім дощем, промоклі, як говорилося, «наскрізь і навіть глибше». То привезуть останній військовий винахід — гранату «Партизан» і вчать нас нею користуватись: вийняти сірники або запальничку, підпалити гніт гранати і потім кинути її на ворожий танк. То роздадуть важкі і незугарні старовинні гвинтівки — по одній на «отделеніє».

Гранати не цікавили нікого. З гвинтівок дехто пробував стріляти, хоча це було заборонено. Виявилось, що більша частина цих гвинтівок взагалі не стріляє — щось було неправильне в «затворах». Але це нікого не турбувало: крім кількох шістнадцятилітніх хлопців, ніхто не збирався справді воювати з німцями. Інша річ, стоячи на посту, випустити в небо набій або два. Проте найбільше цікавили і молодь і старих пляшки з запальною рідиною: а що, якби ту рідину випити? Старші ополченці згадували царські часи, коли ще люди були такі нерозвинені, що не пили ні денатурату, ні політуру. Бач, не знали, думали, що не можна пити, а спробували, так воно он яке діло! — І співрозмовники зідхали, згадуючи чарівний смак денатурату.

Спостерігав я також бійців свого «отделенія» — наскільки їх вигляд не відповідав звичайному уявленню про армію! Людей, що могли б бути солдатами, тут не давалось побачити зовсім: таких давно вже забрали до справжньої армії. «Ополченіє» складалося з недолітків, підстаркуватих, півінвалідів і, в кращому випадку, з невдалих дезертирів і симулянтів, як я. Найстаршим було по п'ятдесят років, наймолодшим по п'ятнадцять-шістнадцять. За молоддю, на думку дорослих, треба було слідкувати, щоб вона, в разі чого, не почала стріляти в німців. Серед дорослих знав я лише одного, який не чекав ворога як порятунку. Це був неголений

тип з чапаєвською «папахою» на голові. Не знаю, що на його думку треба було робити, але він виявляв своє незадоволення з приводу кожного розпорядження і вчинку нашої безпосередньої влади. Коли нам видали новітні гранати, що вибухають за допомогою сірника, він буркотів:

— Тут Расія погібаєт, а ані в кукли іграютса!

2

На третій день поповнення до нас прибувати перестали. Згідно з якимсь наказом, усіх запідозрених у дезертирстві мали відтепер не зараховувати до «ополчення», а негайно розстрілювати.

Я йшов півсонний з чергової варти, на якій простояв від сьомої до одинадцятої вечора. Поруч мене — я не завважив, звідки він узявся — ішов боєць сусідньої роти і розказував. Цього вечора вони розстріляли дезертира. Хлопець молодий, дурний, у нього батько помер. І от захотілося йому батька поховати. Втік з частини додому і сидів коло батька цілі два дні. Труну сам робив, бо не було кому. Ну, і прийшли по нього. А він хотів захватись, поліз на горище, його звідти витягли, привели до командира. Політрук каже: розстріляти. А ми якраз з наряду прийшли. Політрук вибрав нашого отдельонного і мене. Ведіть, каже, на кладовище, там розстріляєте. Привели ми його. А він білий, як мертвяк, зуби клацають. Ребята, каже, я, каже, хочу поруч з батьком лежати. Ось там, каже, для мого батька я вчора могилу викопав. Розстріляйте мене над батьковою могилою. Почали ми шукати могили — нема. А ніч темна, сам знаєш, дощ шкварить, сірники не горять, кладовище величезне, водить він нас, водить, — нема могили. А отдельонний наш Мітька Хардіков, та ти його знаєш,

Його всі знають, — ти довго, питає, будеш нас морочити? І справді, думаємо: мабуть, хлопець тікати хоче. На кладовищі, сам знаєш, кущі, дерева, ліс цілий. Ми з хлопцями, було як познайомимося з дівчатами — куди вести? В городському саду людей повно... Так ми на кладовище... Ну, так от ми й думаємо: тікати хлопець захотів. А тут дощ як увілле-увілле! А він, дезертир, значить, каже: — Ось тут десь має бути батькова могила, і знаю, що тут, а не знайду. Пройшли ми ще трохи, завернули стежкою. Чуємо: промокає на нас одежа. А Мітька Хардіков як крикне: — Ти, сволоч, довго нас так водитимеш? Приложив до плеча винтовку і — хлоп! — той розкинув руки, захитався — і нам поперек стежки. Так і розлігся. А Мітька в нього ще раз, приставив до серця і в упор. Переступили ми через нього, пройшли кроків двадцять, бачимо, земля чорніє, справді свіжа яма викопана. Аж жаль стало хлопця, що не довели до батькової могили.

Ледве я задрімав, як пролунало: «Стройся!» Нас зіб-рали в коридорі штабу. Відчувалася якась нервозність. Ополченці боялися, що їх примусять відступати, а від-ступати нікому не хотілося: майже всі були мешканці цього міста. Десь близько горів завод, і важкий нафто-вий дим слався по вулиці. В полум'ї пожежі ніч блідла, темрява розпливалася, танула. Але в коридорі ми лед-ве впізнавали один одного. Електрики вже не було, бо електростанцію своєчасно висадили в повітря, щоб не дісталася ворогові.

З дверей кімнати політрука вийшла невелика група. Спереду була людина в довгому пальті, за нею, напру-жено тримаючи гвинтівку на рівні її потилиці, ішов лейтенант. Далі — політрук і кілька осіб із штабу. Зупинилися проти наших шеренг. Пролунали слова команди: ми мали слухати наказ. Хтось із командирів засвітив кишеньковий ліхтар, і в його світлі яскраво-білими плямами вирізьбилися на темному тлі коридору

чиясь рука і в ній аркуш паперу. І відразу сіріюча сутінь за вікнами стала густою суцільною стіною.

І чийсь голос, підкреслюючи кожне слово, почав читати наказ:

— Іменем . . . за дезертирство . . . расстрелять . . .

Людину в довгому пальті мали розстріляти за дезертирство.

І в моїй уяві яскраво, ніби я сам її бачив, виринула картина: свіжа, ще порожня могила і закривавлений труп за двадцять кроків від неї.

І тоді, зовсім несподівано для тих, які думали, що пізнали мене за кілька цих днів, я виступив наперед і чітко сказав:

— Товарищ командір! Разрешіте мне расстрелять етава челавека.

— Фамілія?

Я відповів.

— Какова атделенія?

Я назвав «отделеніє».

— Маладец!

Командир звернувся до ополченців: хто ще добровільно піде розстрілювати засудженого?

Вийшов п'ятнадцятилітній хлопчина — один з тих, що збиралися справді воювати з німцями.

Командир оглянув його критично.

— А ти стрілять умеїш?

— Умею.

— Із боевой стрілял?

Виявилось, що хлопчина ніколи не стріляв із справжньої (бойової) гвинтівки і мав до діла лише з так званою «дрібнокаліберкою». Його відіслали назад, у шеренгу.

Знову нагаєм хльоснуло по серцях ополченців лунке запитання:

— Хто ще бажає?

Добровільців більше не знаходилося. Тоді стало зрозумілим, що когось мусять призначити.

Світло ліхтарика сковзнуло по рядах. І я, що стояв не в шерензі, а біля групи командирів, відчув, що та думка, яка прийшла мені до голови, не прийде більше нікому, що майже кожен з цих цивільних, не звиклих до зброї людей жахається розстрілу взагалі, що для більшості з них однаково страшно: і розстрілювати, і бути розстріляним.

Промінь ліхтарика спинився на одному обличчі. Я знав цю людину — ми належали до одного «отделенія». Це був швець, сорока дев'яти років, про якого з сміхом розповідали, ніби він уночі пошепки молиться.

Шевця викликали з шеренги. Запитали, чи вміє він стріляти.

Так, уміє, був за громадянської війни на фронті. Але він тількищо з наряду, стомлений.

— Нічого, спочивати будемо потім.

Запитали в шевця прізвище, потім відвели нас набік і окремо оголосили наше безпосереднє завдання: відвести доручену нам людину на кладовище і розстріляти. Керування операцією покладалося на мене.

— Понятно заданіє?

— Понятно, товарищ командір!

Нам видали гвинтівки. Лейтенант, що стояв нерухомо за людиною в довгому пальті, відступив мені своє місце. Але мій колега, швець, запротестував: він хоче йти позад засудженого, а я мушу йти спереду. Хоч він нічим не обґрунтовував своєї вимоги, проте я зрозумів, що він боїться йти першим. Тоді я, тримаючи гвинтівку наготові, вийшов наперед засудженого. Швець став позаду. Можна було йти. І ми пішли.

Вийшли з штабу, завернули за ріг вулиці — і тут нас огорнула тиша, яку порушував лише тріск недалекої пожежі. Горіло з усіх кінців. Я почав рахувати

заграви і нарахував вісім. Вісім лише за річкою, в тій частині міста, що я її міг, не оглядаючись, бачити. Небо було закутане хмарами, на хмарах танцювали жовто-червоні відблиски полум'я. Там, де пожеж не було, частина неба здавалась аж чорною. Видко було, як рухаються хмари, як міняються їх форми, а свідомість підказувала, що це рух лише уявний, що міняються не стільки хмари, як їх освітлення: полум'я пригасає, і хмари над пожежею здаються густішими, нижчими, полум'я розжеврюється, і хмари світлішають, стають ніби прозорими, легкими.

3

Було трохи страшно: а що як швець прийме котрийсь нерівний крок засудженого за спробу втечі і з перестрахи вистрілить?

Можливість дійсної спроби втечі я вважав виключеною: люди, наскільки я їх знаю, більше за все бояться непослуху. Страх кари за непослух є для них сильнішим від страху смерти. Правда, за мною йшов дезертир, що вже раз спробував не покоритись. Але одна річ — залізи на горіще, не бачивши безпосередньої небезпеки, а лише прочитавши виклик военкомату, і друга річ — кинутись бігти від двох озброєних конвоїрів. Проте якраз у такі хвилини народжуються герої. Тисячі людей втекли від розстрілу в останню мить. Звідки ж береться в мене певність, що цей не побіжить? Не знаю, де була причина цієї певности, але я йшов свobodно, без особливого напруження нервів і м'язів.

І вже тоді, як перед нами забіліла брама недалекого міського кладовища (нас і послали на кладовище тільки тому, що воно було недалеко), я відчув ніби тіль

го почуття, яке, можливо, охоплювало інших на моему місці.

Це почуття було — насолода панування. Я мав право вищої влади над людиною, влади над її життям і смертю. Свідомість того, що я є лише знаряддям у чужих, ворожих мені руках, чомусь зникла. Я міг розстріляти людину, що йде за мною, тут чи там, на кілька хвилин раніше чи пізніше — і цього було досить, щоби створилась ілюзія, ніби воля моя свободна.

Тому, мабуть, ті, що йдуть за не своєю правду вмирати на полях боїв згідно з наказом згори, і відчувають себе героями, не помічаючи, що їхнє геройство є лише зворотною стороною страху перед карою за непослух.

Щодо мене особисто, то мені завжди було огидним геройство раба, який умирає за свого пана. Про той випадок, коли раб убиває за свого пана, я також мав свою думку. Але — міркувати опісля.

Ми підходимо до кладовища. Від старих, хоч уже безлистих, каштанів сутінь стає гущішою.

Дрібний осінній дощик сіється крізь сито хмари — здається, ніби хтось тоненькими холодними голками злегка коле обличчя і руки.

Чути, як важко дихає задній конвоїр. Ми йшли швидко, і він стомився.

З кладовищем я трохи обізнаний: проходив сьогодні вранці, властиво, вчора вранці, бо тепер перша година ночі.

Ліворуч, у найдальшій кутку кладовища — за голими кущами бузку, черемхи, акації, глуду, терну, бузини, шипшини, за старими каштанами і в'язами — місце, де я бачив свіжі могили. Десь там, за двадцять кроків від порожньої чорної ями, лежить труп розстріляного. Туди маю я намір відвести людину в довгому пальті.

Я скомандував: «Стій!» — і спинився. Потім повернувся до тих, що йшли позаду.

— Тут? — спитав мене швець.

— Ні, не тут, я знаю де...

Я підійшов до шевця.

— Слухай, дядя Вася... (Може, його звали зовсім інакше, але мене це не турбувало). — Коли тобі не хочеться на таке діло йти, то я його сам відведу. А ти тут зачекай. А як почувеш постріл, тоді й собі стрілай — угору чи куди хочеш, ніби ми разом стріляли.

Мені здалося, що похмуре обличчя шевця трохи прояснішало. Але він вагався: як же так — порушити дисципліну, не виконати наказу?

Я не дав йому часу на роздумування і майже силоміць зайняв його місце.

Короткі слова моєї команди, і ми пішли далі. Вдвох. Швець зробив кілька кроків вслід за нами і спинився.

Ми звернули з головної доріжки і йшли загубленою між кущами стежкою. Вже біліють дерев'яні хрести. Деревя відступили. Десь далеко, за яром, за полем, не знати де, горить село. А, може, там були якісь військові споруди і тепер їх нищать?

Поперек стежки лежить щось чорне... Такої ночі все одноманітно-сіре: і хмари, і земля з опалим листом на ній, і мокрі дерева. І на сірому тлі виділятися чорною плямою може тільки людина. Так, безумовно, ми прийшли, куди треба, на стежці лежить розстріляний.

Правда, все це виглядає не так, як я уявляв собі в коридорі, слухаючи наказ про розстріл: кущів у цьому місці немає, могили звідси не видно, забитий лежить в іншій позі, ніж мені ввижалося.

До нього лишається три кроки.

І я піднімаю гвинтівку — і над головою того, що йде спереду, стріляю в ніч, в порожнечу, в далекий відблиск заграви, що танцює на хмарі.

І відразу — луною — відгукується постріл за каштанами. В якій же напрузі мусів швець чекати мого пострілу, що потрапив вистрілити лише на одну секунду пізніше за мене!

Що відчуває тепер людина в довгому пальті? Хіба я знаю? Вона нерішуче зупиняється, бо команди «стій» не було, і повертається до мене.

— Това... товариш... — намагаються вимовити її уста.

Але я вішаю гвинтівку на плече і не слухаю, що вона говорить.

— Ну, от і все, — кажу я, — я тебе вже розстріляв. Це ти лежиш на стежці. Розумієш?

— Не... не розумію.

— Ну й дурак. Мені було доручено розстріляти людину, я її привів сюди і розстріляв. Ось вона лежить на стежці, біля твоїх ніг. А звідки ти взявся, я не знаю.

Людина в довгому пальті мовчить. Вона намагається усвідомити дійсність і не може.

Я беру її за рукав.

— Іди звідси, поки я тобі морди не набив.

Це допомагає. Людина ніби пробуджується, хоче мене про щось розпитати. Особливої радості в її словах я не відчуваю. Чи вона ще не вірить?

Чи то страх смерті настільки опановує людину, що й після порятунку він, той страх, ще володіє нею, не допускаючи радості до її серця, чи то чекання кінця відбирає в нас стільки сили, що, якимось оминувши загибель, ми відразу не спромагаємось на радість — не знаю, чому і як, лише знаю, що радість ніколи не з'являється безпосередньо після глибокого страждання.

Але я не маю часу на роздуми і на розмови.

— Щоб тебе тут не було! — говорю я і, повернувшись, відходжу.

Мені назустріч хтось іде. Невже чужий? Ні, це тільки швець. А хоч би й швець — чого йому треба? Перевірити мене задумав, чи що?

— Це ти? — гукає він до мене.

— Я.

— Ну, як?

— Все зроблено.

— А з ким ти балакав?

— Я? Балакав? Це тобі причулося. А може . . . може, дійсно після такої справи я сам до себе почав говорити?

Якось так сталося, що я зупинився, а швець повільно підходив, усе ще напружений, з гвинтівкою напоготові — і ось він уже стоїть поруч мене.

— Ану, ходімо, подивимось . . .

— Є на що дивитись!

— А, може, він ще живий?

— Хоч би й живий, до ранку дійде.

Швець іде далі, я за ним. Уже видно труп, що лежить поперек стежки. Швець поспішає до нього.

Ну, що ж? Коли він такий цікавий, хай подивиться.

Швець підходить до мертвого і скрикує.

— Що сталось? — питаю я.

— Не він, — говорить швець перелякано. — Не він! Той був у чорному пальті, а цей у бушлаті.

— Ну, то, мабуть, йому душно стало і він скинув пальто, — кажу я сердито. — Ходімо, доки тут ти-нятись?

— Не він, — повторяє швець. — Що ти наробив? Ти його відпустив. Що ж тепер буде? А, Боже ж мій, що ж тепер буде? Нас же завтра так, як оцього, розстріляють. За несполненіє приказа.

— Ну й дивак же ти, дядя Вася, — кажу я. — Нам було доручено розстріляти людину. І ми її розстріляли — це вона лежить на стежці. Контролювати ніхто не піде, а якби хтось і пішов, то побачить розстріляно-

го і переконається, що ми наказ виконали. А про довге пальто забудь. Зрештою ти ж мусиш знати... В тому кутку кладовища, біля розібраної церкви, живе сторож, той самий, що розкопує свіжі могили, здирає з покійників одержу і продає на толкучці. Принаймні так робить більшість сторожів на наших кладовищах. Тому зовсім не буде дивним, якщо він зніме з розстріляного пальто і залишить його в якомусь піджаку чи бушлаті.

В цей момент десь близько, ніби по той бік яру, за кладовищем, пролунав гарматний постріл. Потім свист і глуха експлозія в центрі міста. А далі — часто, як дощ об залізний дах, заторохтіли кулемети.

Якби я знав, що німці так близько, що бій почнеться так скоро, я міг би не влаштовувати удаваного розстрілу, не дурити шевця і не мучити засудженого. Але добре хоч те, що тепер повертатись до нашої частини ставало безглуздом.

Я поклав своєму співрозмовникові руку на плече:

— Завтра нас ніхто не спитає, чи виконали ми наказ. Завтра в місті буде інший господар. А покищо — кидай гвинтівку і ходімо ховатись!

НАШІ ПРИЙШЛИ

1

Статистика не устійнила, скільки саме разів доводилося мені тікати і ховатись. Але, здається, ніколи не тікав я і не ховався в такій прикрій ситуації, за таких несприятливих обставин.

При втечі вдень треба пірнути в юрбу і загубитися в ній, вскочити на ходу в трамвай і потім зіскочити,

а найкраще зайти в перехідний двір і вийти на іншу вулицю. Вечорі тікати легше: допомагають сутінки. Але тепер війна. Ходити вночі по вулицях заборонено, і на них нікого немає, лише де-не-де стоять на варті ополченці, та ще десь є «істребительний отряд», зформований з енкаведистів. (Властиво, ушляхетнююче слово «енкаведист» я почув щойно на еміграції. Вдома ми їх звали «енкаведешниками»).

Місто майже незнайоме: кілька років тому я прожив тут два чи три місяці. Але за той час я вивчив лише ту околицю, де мешкав, та центральні вулиці, та вулиці в районі, де жив мій земляк. Крім того, тоді була весна, а тепер — осінь, по садах — голі яблуні, безлисті кущі малини, агрусу, порічок. Будинки насторожені, глухі. Десь, може, тремтять останні недоловлені дезертири. Незнайому людину ніхто не впустить. Земляк, Петро Матвійович, живе в протилежній частині міста; щоб дійти до нього, треба проходити повз ополченський штаб біля Борщагівського мосту, інші мости зірвано.

Все проти мене.

Стрілянина ущухла. Може, в місті вже німці? А, може, німців і не було? Просто, мабуть, надійшла свіжа советська військова частина, і сталася — така типова для червоної армії — сутичка між своїми? Традиційне «своя своїх не познаша»?

Адже під час польської екскурсії в одній з таких сутичок, кажуть, була впень знищена Орловська дивізія. Як оповідав мені очевидець, «тільки прапори в Орел привезли» . . .

Я заглядав у чиїсь вікна, пробував зачинені хвіртки і двері сараїв, просмикувався поміж дротами, перелазив через паркани — і все ніяк не міг задовольнитись і знайти відповідний притулок, бож ніколи, панове, людина не буває таким боягузом, як після героїчного вчинку: тоді вона дозволяє собі право на страх.

Кінець-кінцем я знайшов подвір'я, що здалося мені більш надійним, ніж інші.

Та ледве я розташувався на дровах, під накриттям, куди не досягав дощ, як на вулиці почулися кроки і стишений гомін: проходив якийсь загін. Коли тупіт почав віддалюватись, я не витримав, підійшов навшпінки до хвіртки і визирнув. І, відсахнувшись, прилип до шули. Повз хвіртку саме пройшли — я не міг помилитись на такій віддалі — політрук і комісар нашого «ополчення». Ополченців погнали на край міста. Значить, німці десь близько.

Саме в цю мить обстріл почався знову, і мене підхопила хвиля бадьорости.

Хіба спробувати?

Я стиснув гвинтівку. Зараз вийду на вулицю, стану на коліно і, не поспішаючи — спочатку комісара, а потім, якщо пощастить, то й політрука. Віддаль між ними і ополченцями досить велика, і це гарантує мені можливість утечі.

Я обережно визирнув. Глянув вперед — там віддалювались поволі дві темні постаті. Далі, на перехресті вулиць, заходили за ріг останні ряди ополченців.

Глянув назад — звідти наближалася ще одна людська постать.

Знову нічого не вийшло...

Але напруга вимагала розладування, і коли до людини лишилося кілька кроків, я загородив її дорогу і, наводячи на неї гвинтівку, стишеним голосом, майже пошепки, скомандував:

— Стій!

Людина спинилась і спокійно почала:

— Свій! Боєць другої роти. Пароль знаю. Веди до начальника ка-раула...

Слово «караула» ніби застрягло в горлі ополченця. Він весь якось змінився, мов би злякався чогось і, підвівши руки, закам'янів.

— Давай у двір! — пошепки скомандував я.

Людина покірно зайшла в чорний отвір хвіртки.

Я глянув у той бік, куди пішли комісар і політрук — там уже нікого не було видно, мабуть, вони завернули за ріг услід за ополченцями.

У дворі, між деревами й будівлями, стояла темрява. Я завважив, що за плечима в ополченця була гвинтівка.

— Ложись! — наказав я йому, і він слухняно ліг.

Я стягнув з його плечей гвинтівку.

— Можна встать!

Ополченець підвівся.

Я, властиво, не знав, що з ним далі робити. Про загальну ситуацію і про пляни свого і чужого командування він знав, напевно, стільки, як і я.

— Ти — живий? — звернувся він до мене з несподіваним запитанням.

— Живий. А ти мене звідки знаєш?

— Та ми ж одного взвода... В ополченні... Це ви сьогодні з Комарякіним водили дезертира розстрілювати.

Я скривився: мене запам'ятали і ще, чого доброго, завтра чи післязавтра здадуть німцям, мов якогось енкаведешника, що розстрілював дезертирів. Дурна історія!

— Ну і що? — запитав я, аби тільки запитати.

— Ну і... Комарякін вернувся, сказав, що ти сам утік, а дезертира відпустив.

— Вернувся?!

— Так його зразу ж розстріляли за невиконання наказу. А тебе шукали, так не було. А потім політрук прочитав наказ, що тебе й Комарякіна засуджено розстріляти і що «приговор приведен в исполнение». Ми й думали, що тебе десь зловили і на місці зроздовували.

Я засміявся.

Потім я довідався, що він іде з штабу полку, куди ходив з «донесенієм», що в найближчому селі вже нім-

ці, які обстрілюють міст, і що ополченці вирушили назустріч ворогові, на «передові позиції» — мабуть, у яр на краю міста.

Я відпустив ополченця, залишивши в себе його гвинтівку. І тоді мені знову стало страшно: ануж він не послухає моєї поради і не піде додому, а приведе сюди «отделеніє» ополченців? Правда, ми з ним закурили на дорогу і розійшлись ніби приятелями, але — хто знає? . . .

Краще кудись перемандрувати. А гвинтівки? Одну візьму з собою, другу можна десь викинути. Дві гвинтівки, але котра з них моя? Я пильно придивлявся до обох — були вони однаковісінькі і нічим одна від одної не відрізнялись. Я перевіряв набої — в обох було по три в магазині і по одному в люфі. Я розладував котрись із гвинтівок і забрав решту набоїв. Порожню гвинтівку поклав під паркан, де темніше.

А на дворі вже починає сіріти. Скоро світанок. Де ж мені притулитись?

Довкола пусті і незнайомі вулиці, замкнені і насторожеві будинки, опале листя голих садів, паркани і колючий дріт огорож.

Але ось невеликий дім з відчиненими навстіж дверима і вибитими вікнами. Мабуть, мешканці були комуністи чи «ответработнікі» і вчасно евакуювались.

Чи вам коли траплялося, панове, вночі, з зброєю наготові, заходити в чорну порожнечу незнайомого дому? Якби ви знали, яка це розкіш! . . .

Розвиднілось.

Кімната, де я прокуняв якусь годину, була, якщо не рахувати розбитого буфета, цілком порожня. Широке вікно без скла і рам виходило в сад. У другій кімнаті стояла важка гардероба, стирчало боком проіржавлене залізне ліжко, а на підлозі лежав розкритий том розкішного ювілейного видання Пушкіна.

Я нахилився над книгою, хотів її взяти і, як опечений, відсмикнув руку: книга прилипла до екскрементів.

2

Бою, властиво, не було. Німці не йшли звідти, звідки їх чекали. Ополченці сиділи по той бік яру, відкриті для обстрілу ззаду; по цей бік яру їх пильно стерегли вдвох комісар з мавзером і політрук з «полуавтоматом». Тому ополченці сиділи тихо і не розбігалися, чим прирікали своїх дозорців на безробіття.

Міни пролітали над головою і лягали десь далеко. Кулемети заповнювали своїм тарахкотінням усе передмістя, але коли вслухатись, то це було не в безпосередній близькості, а десь збоку.

Мовчазні будинки здавались порожніми.

Людей, що їм взагалі невідоме почуття страху, зустрічати мені в моєму житті не доводилось. Але є люди, що на них не діє страх певної категорії. Людина, що, пихкаючи люлькою, байдуже дивиться на падаючі бомби, не зважається в горах наблизитись до краю провалля, ливходець, що спокійно проходить над безоднями, жахається павуків або жаб, а полководець, що не боїться ні бомб, ні безодень, ні павуків, — тремтить перед власною жінкою.

Отже, мені зовсім не здавались страшними ні кулемети, ні танки — одним словом, усе те, що примусило городян позачиняти віконниці і поховатися в підвалах. Я відчував страх лише перед комісаром і політрусом — перед тими, до кого йшов.

Але я все таки йшов до них.

І ось я вже майже досяг того місця, де сиділи вони, визираючи час від часу з-за рогу будинку: чи не йдуть німці і чи не тікають ополченці. Але навкруги було

спокійно. Навіть обстріл з мінометів чомусь припинився.

Я бачив їх, поглядаючи крізь щілину у хвіртці. Звідси можна б добре їх поцілити, але хвіртка замкнена на великий замок, а паркан вищий від мого росту. Доводилося міняти «позицію». Я пішов між домами. Враз щось примусило мене озирнутись.

В білій вінчальній сукні з забрюханим шлейфом, у вінку з імортелів на голові, з дверей наближчого дому випурхнула, мов метелик, дивовижна жінка.

— Ісаія, лікуй! — заспівала вона з порога. — Наші йдуть! Наші йдуть!

— Божевільна! — подумав я.

І, може, тому, що я про неї це подумав, вона раптом звернула свою увагу на мене.

— А ви хто — «спасаючийся»? Ну, спасайтесь, спасайтесь. Тільки гвинтівочку кинути треба. — Її очі при цих словах зустрілися з моїми. — Чи, може, ви якогось комісарчика хочете підстрілити? Тоді інша справа.

Я аж здригнувся: моя, стільки років герметично закоркована для друзів і ворогів душа була для цієї божевільної розкритою книгою.

— І правильно зробите, молодий чоловіче. Бо дезертир з гвинтівкою — це вже не дезертир, а повстанець, нова діалектична категорія. Кляса в собі, як каже товариш Маркс, стає клясою для себе.

Вона зареготала, крутнула шлейфом і, співаючи «Ісаія, лікуй», побігла.

Мені стало якось моторошно, і, може, тому я повернувся до попереднього подвір'я, щоб знову дивитись крізь ту саму щілину тієї самої хвіртки.

Раптом на вулиці знову з'явилася жінка у вінчальній сукні. Вона бігла, підтанцьовуючи, просто до комісара й політрука.

— Ісаїя, лікуй! — заспівала вона їм в обличчя. — Наші йдуть, господа офіцери!

Комісар щось сказав їй, чого я не міг почути.

Вона розреготалась:

— Не ваші, товаришу командир, а наші. — І знову заспівала: — Ісаїя, лікуй! Се дева іме во чреве і роді си-на і нарече ему імя . . . Адольф !!!

Її дзвінкий, сильний голос було виразно чути навіть крізь гуркіт далекої стрілянини.

Політрук щось сказав комісарові, комісар щось сказав політрукові.

— Розстріляють! — майнула в мене думка.

Я заклав цівку гвинтівки під залізну клямру, на якій тримався замок, і з легким тріскотом, що загубився в кулеметному клекоті, вирвав ту клямру. Коли я відкрив хвіртку, політрук саме наводив на неї «полуавтомат», а вона, сміючись, говорила своїм далеко чутним голосом:

— Може, хочете від мене на пам'ять квіточку? — і зняла з голови вінок.

Комісар і політрук стояли лицем до неї, а до мене боком, майже спиною.

— Генде гох! — крикнув я, підіймаючи на них свою гвинтівку.

Вони разом обернулись, і обличчя їх стали білими, як сукня божевільної. Вони впізнали мене — заочно розстріляного ополченця. Політруків «полуавтомат» упав на землю. Руки незграбно підвелись.

— Ісаїя, лікуй! Наші прийшли! — радісно викрикнула, пробігаючи повз мене, божевільна жінка.

Ні комісар з політруком, ні я не замислились над тим, з якого приводу вона кричить і що вона бачить.

Я підійшов ближче: двадцяти- чи тридцятиметрова віддаль здавалася мені надто великою, щоб добре вцілити.

Кого ж першого?

Звичайно, комісара!

Я націлився йому просто в груди і натиснув гашетку. Замок сухо клацнув — пострілу не було. Я викинув невістріляний набій і заслав у патронник новий. І знов те саме. Ця гвинтівка не стріляла. Очевидно, це була не моя гвинтівка, а того ополченця, якого я роззброїв.

Очі комісара схрестилися з моїми, він рвучко шарпнувся, відскочив і вихопив з кобури револьвер.

Перевернувши рушницю, я кинувся до нього, щоб ударити його кольбою.

Але ані він не встиг вистрілити, ані я не вправився його вдарити.

Щось продижжало і просвистіло побіч, потім загриміло десь близько позаду, комісар стрибнув, мов заець, і перемахнув через паркан, політрук важко перевалився за ним. Божевільна болісно скрикнула. Лише тоді я обернувся. Біля тієї хвіртки, з якої я вискочив, борсалася на землі божевільна, намагаючись підвестися. По тротуару за квартал від нас ішли солдати в зелених уніформах. Серединою вулиці поволі їхав танк, на ньому, мов дивовижні чорні вершники, сиділи танкісти.

Німці!

Вони прийшли з міста, ззаду, звідки їх ніхто не чекав.

І я, замість рятуватися самому, підскочив до пораненої жінки. Кулі знову задзеленчали надо мною, але я встиг затягти її у хвіртку. Німці були ще далеко, і перше, ніж вони надійдуть, я зумію зникнути.

Але пощо вони стріляли в неї, адже вона була не біля нас, а на протилежній стороні вулиці? . . .

Поранена відкрила очі, подивилась на мене — в її погляді не було нічого ненормального — і сказала з якоюсь гіркою іронією:

— А я думала — це наші . . .

І тут я згадав, що за яких двісті-триста метрів, на відкритих «з тилу», від міста, позиціях, з гранатами, які не вибухають, з пляшками рідини, яка не загоряється, і — подекуди — з гвинтівками, які не стріляють, сидять ополченці разом із своїми командирами. Вони ще не знали, що їхні дозорці зникли і що ззаду підходять до них німецькі танки.

І я вже не мав часу їх про це попередити.

ПОЛОНЕНИЙ

1

А що це там у вас за книжка в куточку, за тією, що в червоній обкладинці? Оця тоненька. Ах, це «Глум» Винниченка. Цікава річ. Дуже цікава. Тільки я, знаєте, з нею не погоджуюсь, не можу припустити, щоб справді було так, як Винниченко розкажує. Це книжка, що має довести примат матерії над духом, що хоче переконати, ніби психічні страждання поступаються перед муками тіла, перед звичайним болем. Для матеріяліста, чий дух заперечив сам себе, це, можливо, так і є, але для нас, що маємо бодай поганеньку душу і не хочемо її зрідкитися, існують певні межі, куди тіло з його радощами і болями сягнути не сміє. Я, знаєте, сам опинився одного разу в становищі Винниченкового засудженого; деталі, звичайно, були цілком інші, але центральна точка події була та сама. Це сталося восени 1941 року.

Все відбулося так, як я й передбачав: викопані і недокопані рівчаки не затримали німецьких танків, загін озброєних пляшками «ополченців» німці обійшли і роз-

стріляли з кулеметів, «істребітельний батальйон» з кількох десятків енкаведистів розбігся без жодного пострілу, взвод червоноармійців, що знаходився в місті, мабуть, випадково, після безладної стрілянини перейшов вбхід через напівзамерзлу річку і зник у найближчому лісі.

І ось я вирішив, що вже час добре пообідати, виспатись, поголитися, вмитися і взагалі привести себе до нормально-людського знаменника (треба вам сказати, що я не їв на протязі доби, не спав на протязі двох діб, а не голився тиждень). А все це можна було зробити, лише відшукавши мого земляка Петра Матвійовича Опленю, адреса якого була записана в моєму бльокноті. Десь недалеко його квартири я йшов порожньою вулицею. Було тихо — занадто тихо. І раптом з-за рогу вибіг підстаркуватий чолов'яга. Він з хлопячою меткістю перебіг через вулицю, відчинив якусь хвіртку чи двері дому — я навіть не завважив, що саме, до того швидко це сталося, — і зник. І перше, ніж я усвідомив, що небезпека, від якої тікає невідомий, може бути небезпекою також і для мене, я вже опинився біля найближчих воріт і вже пробував ці ворота відчинити. Ворота були високі, нові, надійно зачинені, непохитні. Можливо, я таки вибив би їх, можливо, переліз через них або добіг до паркана чи знайшов інший спосіб зникнути, але до мене вернулася здатність тверезого думання, і я вирішив, що моя спроба втечі — це вчинок боягуза, а найкраще дійти до рогу і переконатись: є від чого тікати чи немає. Алеж, панове, найнерозумніше — звіратися на свій розум.

Я дійшов до рогу і впізнав місцевість: це був той самий ріг, де кілька днів тому мене затримав переодягнений міліціонер. Це був фатальний для мене ріг!

— Iwan, kom! — прозвучав голос, більше подібний до гавкання якогось металевого пса, ніж до людського голосу.

Я озирнувся.

З сусіднього дому виходило кілька німецьких солдатів. Для чого я був їм потрібний? . . . Удаючи з себе дуже ошасливленого їхньою увагою, я підійшов до гурту.

— Вас воллен зі, бітте? — звернувся я до них, думаючи, що мене запитують, як пройти на ту чи ту вулицю.

Не відповідаючи ні слова, високий солдат з важким підборіддям ударив мене в обличчя. Це не був перший удар, що його я дістав у своєму житті, — бив я, били й мене; тільки ніколи не одержував я удару, що в такій мірі, як цей, вплинув би на мою психіку. Били мене за щось і ні за що, озброєні і беззбройні, після попередження і несподівано, били при чисельній перевазі двадцять п'ять на одного, били, щоб образити, і били, щоб убити — одним словом, я звик до всяких ударів. Тільки тоді передо мною були міліціонери, п'яні візники, міські хулігани, бандити. А тепер — вояки найкращої в світі німецької армії, в яких я сподівався бачити представників справжньої, не спотвореної большевизмом культури, носіїв духових первнів Вагнера, Гете і Канта, дітей країни, що дала незрівнянні зразки музики, поезії, філософії.

Я розгубився. Я не знав, що робити: чи тікати мені, чи кинутись на німців . . . Я взагалі не мав якусь хвилину жодної думки.

— Часи! — крикнув німець.

І я, повний створених книжками уявлень про німців, не второпав, чого від мене хочуть, — я думав, що мене питають, котра година. І навіть тоді, коли солдат зірвав і сховав до кишені мій ручний годинник, я не відразу зрозумів, що сталося. І взагалі я ще довгий час нічого не розумів, лише пасивно сприймаючи події і відкладаючи справу їх оцінки на невиразне майбутнє. Мое знання людей на німців не розповсюджувалось, мое вміння передбачати події урвалося з хвилиною приходу нових власників мого життя і смерті.

Німці йшли з дому в дім і вигонили на вулицю всіх мешканців чоловічої статі — від чотирнадцяти років до семидесяти. За кілька хвилин вулиця наповнилася розгубленими і трохи наляканими дідами та підлітками.

— Три! — кричав солдат, підіймаючи догори три пальці.

Ми ставали по три в довжелезну колону і, коли нас набралось досить, поволі рушили. А з сусідніх вулиць напливали свіжі потоки і приставали до нас. З пропущених німцями домів люди виходили самі і нерішуче ставали в колону.

Я роздивлявся, чи нема в юрбі мого земляка, але його, здається, не було. Я спитав сусіда, для чого нас зібрали і куди ведуть; він зміряв мене нахабним поглядом з голови до ніг і не відповів нічого. Я звернувся з тим самим запитом до іншого супутника, той був з таких, що все знають; він пояснив, що нас ведуть на реєстрацію. Будуть контролювати папери і ставити в паспортних німецькі штампи.

Цікаво, — подумав я, — куди мені поставлять штамп, коли я не маю паспорта?

Ми проходили біля великого розгородженого саду, і офіцер помітив далеко поміж дерев людину з оклунком. Звичайного „Iwan, komm“ людина могла і не почути. Офіцер вийняв пістолет, довго цілився і вистрілив. Людина з оклунком зупинилась, повернула голову в наш бік і пішла далі. Високий солдат, той самий, що зупинив мене на розі, став на коліно і підняв гвинтівку. В цей час колона завершила за ріг, і я тільки почув звук пострілу, але не міг дізнатися про долю людини з оклунком.

— А знаєте, куди нас ведуть? — сказав хтось. — В тюрму.

Справді, колона рівнялася з тюрмою. Прозвучало: «Гальт». Нас продержали проти тюрми кілька годин, але до середини не повели, а смерком погнали далі по-

рожніми грязькими вулицями. Вже зовсім стемніло, коли ми опинилися в якомусь величезному подвір'ї. Подвір'я залила до країв кількатисячна чорна юрба. Я пропхався до дверей триповерхового мурованого будинку і знайшов кімнату, де було не так тісно, як в інших: тут прокуняв я до ранку на поваленій шафі.

Було зовсім темно, лише невиразною, навіть не прямокутною, а безформною плямою вимальовувалось розбите вікно та в кутках блимали червоні вогники цигарок. Сусіди мої розмовляли про німців і про сьогоднішній день. Вони були певні, що збір усіх чоловіків до одного місця — це явище цілком зрозуміле, законне, для чогось потрібне німецькому командуванню. Сподівалися прибуття німецьких товарів і вірили, що скоро почнеться свобідна торгівля і взагалі свобідне життя.

Я примостився краще і почав дрімати. Засинаючи, я відчув, що в мене занили зуби.

2

Перше, що я усвідомив, прокинувшись вранці, було те, що в мене болять зуби. Вони ніколи не боліли в мене раніше, я навіть цікавився іноді: що воно за відчуття таке, той зубний біль? Але біль тоді не приходив, а прийшов тепер, незваний, непрошений, в таких обставинах, коли не було ні лікаря, ні м'ятних крапель, ні звичайної аспірини.

Біль розростався, підносився, вбиваючи всяку думку, охоплював мене всього, заступав цілий світ і ставав для мене цілим світом. І все, що відбувалося навколо, я сприймав — крізь біль — як щось другорядне, навіть ніяке. А поза тим новини довколишнього світу мусіли б бути для мене далеко не байдужими. Найцікавішим було те, що жодних штампів на наших паспортрах ніх-

то, очевидно, і не збирався ставити, взагалі ніхто не реєстрував нас і не питав ні про які документи. Просто нас перерахували і оголосили військовополоненими (справді, поміж нами сіріли де-не-де військові шинелі). До того, які наші імена і хто ми такі, німцям не було діла. Не знаючи ще німців, ми думали, що це шахрайство місцевого командування: подати відомості про високу цифру полонених на доказ великої перемоги.

А в місті тим часом господарювала розгнuzдана солдатня. Хто ж міг ставити опір грабункам і насильствам, коли чоловіки сиділи за дротами в Gefangenenlager-і? Але, як розповідав мені сусід по кімнаті, червоноармієць Ваня, з'валтувань було порівняно небагато. Там десь застрілили батька, що боронив свою п'ятнадцятилітню доньку, там забрали від чоловіка жінку і на ранок закололи багнетами, — але це були окремі випадки... Натомість грабували, мабуть, організовано, ідучи з дому в дім.

Не зовсім сподобалось мені і те, що нам не давали їсти. Правда, в більшості своїй полонені були місцеві, жінки й матері приносили їм обід, і перед ними не стояла перспектива голодової смерті. Але, крім місцевих, в таборі ще знаходилося зо дві сотні червоноармійців (звідки вони взялися? Під час «бою» за місто їх не було...), виділялись одягом і мовою кількадесят поляків з Західної України, були комуністи з району і випадкові дезертири.

Я не їв майже нічого на протязі двох днів перед тим, але зуби перешкоджали мені відчувати голод; перешкоджали взагалі будь-що відчувати і будь про що думати. За три дні мого перебування в таборі мій зовнішній вигляд дійшов майже до того рівня, якого вимагала від унтерменша німецька расова теорія. Своє нове пальто я проміняв на стару солдатську ватянку плюс дві буханки хліба. Хліб у мене негайно вкрали,

а ватянку порвав, штурхнувши мене багнетом, німецький конвоїр. Чоботи з мене зняв стрункий гефрайтер, а замість них велів мені одягнути калоші, що їх скинув, за його наказом, інший полонений. Щоки мої заросли щетиною і схудли настільки, що, коли мені на третій день пощастило вмитись, долоні не впізнали обличчя.

Одного разу підійшов до мене сусід по кімнаті, червоноармієць Ваня, і спитав:

— Ти сьогодні щось шамав?

— Ні, нічого.

— Ну, то на тобі, — він відламав мені півбуханки свіжого хліба, — жери, скільки влізе... Мені з дому приносять.

Ваня був інтелігентний хлопчина: він знав, що вираз «кушайте, пожалуйте!» тут не підходить.

Я взяв хліб і почав «жертити» — на лівий бік, бо з правого були хворі зуби. Так випадково була вирішена для мене проблема харчів; лишалося ще дві проблеми: втечі і зубного болю. Перша проблема, як мені здавалося, знаходилася в повній залежності від другої: «Ось пройде біль, тоді буду тікати, тоді щось придумаю». А біль не минався, не зникав, а, навпаки, дедалі більшав. Вдень я ще пробував боротись, переконував себе, що зуби в мене не болять, скеровував думку на щось інше, далеке. Але ночі були царством болю. Так минуло три дні. Два-три рази на день нас шикували по три, перераховували і контролювали: хто був у чоботах — роззували, хто мав хутряний одяг — роздягали, у кого була тепла шапка — здіймали її. Приходив червоноармієць Ваня і приносив мені їсти. Чому? З якої рації? Що я зробив йому доброго? Я за своїм болям навіть не догадався йому як слід подякувати. Приходив німецький офіцер з перекладачем в оленячій куртці. Він оголосив: здати золото, ножі і годинники. Хто не здасть, буде розстріляний. А крім того — за кожного вбитого німця буде розстрілюватись десять полонених. Він не відпо-

відав ні на які запитання. А після його відходу з-поміж нас забрали двадцять душ і розстріляли під мурами висадженої електростанції. З вікон лівого крила нашого будинку видно було, як їх розстрілювали. Я особисто сцени розстрілу не бачив, і, може, тому подія лише торкнулася свідомости, не досягла глибини моєї, не схвилювала, не зворушила і не вразила. Питання своєї і чужої смерті мене не цікавило. Ну, розстріляють — і хай розстріляють! Найважливіше було те, що аспірина, яку дістав для мене Ваня, не допомогла. Все інше — дрібниця. Урізноманітнення мого існування приходило тепер не ззовні, від довколишнього світу, і не зсередини — від мого «я»: все залежало тепер від хворого зуба і тільки від нього. Найлегше, коли зуб тільки ние, це своєрідний відпочинок, але він приходиться так рідко! А звичайно змінюють одне одного «тягне», «сіпає», «рве», «крутить» і, нарешті, якийсь комбінований біль, що включає в собі всі попередні і що назву йому годі придумати.

3

Ранок четвертого дня був найпохмурішим з усіх бачених мною осінніх ранків. Низько-низько звисала нерухома хмара, сіра, наче бетонова стеля, і важка — ніби її тягар лежав на наших плечах. Туман то густішав — і тоді починалася холодна мжичка, то рідшав — і тоді в долині привидами маячили мокрі дахи, брудні стіни будинків, голі безлисті дерева.

Як звичайно, нам наказали ставати по три, але в цьому звичайному наказі ховалося щось особливе. Сьогодні все відбувалося якимось інакше: поперше, ні з кого не скидали чобіт, подруге, всіх старих викликали з рядів і веліли ставати набік, потрете, під ворітьми на нас чекали два чи три десятки німецьких солдатів, а

біля них лежали на землі лопати, рискалі і джагани. Рудий унтерофіцер відрахував 150 душ (звичайно, і я попав у це число) і скомандував нам брати лопати.

— Schnell! Schnell! — кричали солдати, поколюючи багнетами тих, що не квапилися брати інструмент.

І ось ми знову в колоні — з лопатами на плечах. Нас виводять на вулицю. На вулиці унтер перераховує ще раз — виходить 149. Вулицею йде якийсь громадянин з відрами (водопровід большевики висадили, і по воді населення ходило за два кілометри).

— Komm! — кричить йому унтер. Громадянин зупиняється, до нього підбігає солдат, вириває з рук відра і багнетом заганяє в колону. Рушаємо.

... Хоч я йшов, втупивши очі в землю, і нічого, крім свого болю, не сприймав, але якось інтуїтивно відчув, що увага всієї колони спрямована кудись в одну точку. Я підвів очі. Під дверима камінного будинку, на мокрім опалім листі лежало десять розстріляних.

— А справді, куди нас ведуть? — майнула в мене думка. — Може, і нас хочуть так, як цих, під якимось парканом...

Місто кінчалося. Все частіше траплялись незабудовані, порослі сухими будяками ділянки, великі сади, незагороджені городи, і тільки вряди-годи — групки маленьких, тривіконних міщанських будинків.

— Дарф іхь ум ціль унзер шпацирбанг фраген? — своєю клясично-ламанною німецькою мовою запитав я конвоїра.

Конвоїр глянув похмуро і сказав мені:

— Ruhe!

Ми йшли між єврейським кладовищем і безкінечним цегляним парканом колишніх артилерійських складів. Далеко від нас, вздовж паркана біг собака.

Враз сухо і різко — десь посередині колони — пролунав постріл. Знаючи вдачу російського солдата, який

куди-куди, а в собаку вже обов'язково вистрілить, я глянув у напрямку пса. Він спокійно біг собі далі.

І раптом я згадав, що довкола нас не російські солдати, а німецькі, і зрозумів, що сталося щось страшне і непоправне.

— Schnell! Schnell! — прозвучало над вухом.

Передні півбігцем обминали щось на дорозі, намагаючися триматися по три.

— Schnell! Schnell!

Я ще не довідався, що саме сталось, але вже знав: сталося — жахливе. Я відчував на собі подих смерти, як відчуває людина подих ворога, що прийшов її вбити.

Ще кілька кроків...

На дорозі, горілиць, з відкинутою назад головою, з очима, що закотилися під лоб, з рожевою піною на губах, з притиснутою до рани рукою — лежав прострілений хлопець. Хрипко виривалося з грудей важке передсмертне дихання.

— За що його? — ледве володіючи язиком, що став таким неповоротким і неслухняним, звернувся я до свого супутника справа.

— Мовчи! — приглушеним шепотом відповів супутник.

І все це: нескінченний цегляний мур і єврейське кладовище, похмурі конвоїри з гвинтівками наготові, лопати на наших плечах і вчорашня візита високого офіцера, і десять розстріляних під дверима будинку, і цей, не знати за що вбитий хлопчина, — все це зливалось в одно і створювало щось суцільне, сдине, що ім'я йому — жах. І стало зрозуміло, що нас ведуть — що нас ведуть за місто на розстріл. Примусять викопати братську могилу і тоді розстріляють.

Звір, якого впіймали і посадили в клітку, шалено кидається і гризе залізо ґрат, аж поки не вирветься на волю або цілковито не знесиліє. Людина в таких

випадках залишається назовні спокійною, тільки по-дібно до впійманого звіра кидається її думка.

Притиснувши до плеча рискаль, я йшов мовчки, так само, як інші, а думка моя рвалася, бігла, плигала, падала і знову підводилася. І якимось, між іншим я завважив, що мій зубний біль минув безслідно — його переміг жах смерті. Вся істота моя була сповнена відчуттям близької, марної і ганебної загибелі, і де ж у мене могло залишитися місце для якогось зубного болю?

Що маю я робити, коли нам скажуть копати яму?

І тоді, як нас над тією ямою поставлять, щоб ми, скошені кулями, падали відразу на дно?

Стати на коліна перед офіцером, збрехати йому, що я німець з походження, що я хочу піти добровільцем до німецької армії? Алеж мене заб'ють скоріше, ніж я вимовлю перше речення!

Чи звести над головою рискаль і з криком: Хлопці, бий їх! — розкряти череп найближчому німецькому воякові, вирвати в нього гвинтівку... тільки як з неї стріляти, з тієї німецької гвинтівки?

Та й чи послухає мене хтонебудь, чи виконає наказ, чи кинеться з лопатою на німця? Можливо, кинеться лише два-три, а решта буде, як овеча отара, стояти й дивитись. Я почав робити розрахунок: нас 150, їх 25 чи 30. Досить, щоб кожен п'ятий послухав мого заклику, щоб кожен п'ятий з нашої колони був героєм, а не боягузом — і це принесе нам волю і врятує життя. А якщо навіть не волю і не життя, а смерть від кулі чи багнета, — то смерть шляхетну, славну, смерть, якої не соромно і не страшно.

Я весь приготувався, напружився, ніби чекаючи наказу, — о, якби гасло до нападу кинув замість мене хтось інший! Якби хтось почав замість мене перший!

Як легко коритись чужій волі. Як тяжко підкорити своїй волі інших і повести їх за собою.

І неждано, заступаючи дійсність, постали спогади. Спогади про найдорожчих. Бо ніколи, панове, людина не відчуває такої близькості до інших, їй любих і рідних людей, як у так званій «межовій ситуації» — на грані життя і смерті.

... Ось обличчя втраченого друга, єдиного, справжнього, не приятеля, не товариша, а друга, того, що, ризикуючи власним життям, врятував мене від загибелі. І дівчина. По-хлоп'ячому стрижена, негарно збудована, з неповторними золотими очима, дівчина, з якою я навіть не попрощався, від'їжджаючи, бо ж ні вона, ні я не догадалися, що любимо одно одного.

І потім — десь здалека, з півми минулого, — скорбні сльози на очах у матері, в ту хвилину, як нас з батьком заарештовували. І приглушені прощальні слова батька, коли мене як неповнолітнього забирали з камери смертників: — «А як трапиться нагода — тікай!»

Конвоїрів безпосередньо біля мене не було, і я торкнув рукою переднього:

— Слухай! Як почувеш крик: «Бий їх!» — рубай лопатою найближчого німця і тікай!

Передній не обізвався.

Натомість мій сусід справа сказав мені півголосом:

— Ти збожеволів!

Що залишалось робити?

Вождя з мене не вийшло. І ніколи не вийде, бо єдиний, кого мені в своєму житті трапилося вести за собою, був я сам.

Ми далеко залишили кладовище і — нарешті! — проминули цегляний паркан колишніх військових складів. Ми виходили в поле.

І тоді десь, в найглухішому куточку моєї душі, ворухнулася похлива думка: а, може, нас зовсім не мають розстрілювати, може, нас ведуть для якоїсь роботи?

Але хіба нас конечно мали стріляти на кладовищі? Хіба не можуть постріляти десь над дорогою? Ось колона виходить на перехрестя, звучить «гальт!», збираються докупи офіцер і декілька конвоїрів і про щось радяться. Очевидно, зараз кінець . . .

Команда, слів якої не чути. Колона поволі рушає старою шосейною дорогою.

І з кожним кроком росте, дужчає, міцнішає надія і виростає нарешті в певність, що розстрілювати нас ніхто не збирався, що нас ведуть під фронт, для якоїсь роботи. Можливо, розмінювати заміновані поля, можливо, наводити замість спаленого новий міст через річку, а найскоріше — закопувати протитанкові рови.

І коли через дві години нас зупинили перед розкопаною дорогою і звеліли її рівняти, коли від нас відійшов жах смерті (розстрілювати могли за якусь провину або й без неї, — але не всіх), тоді поволі, нерішуче, ніби загін, що після втечі вертається до залишеної позиції, до мене вернувся мій зубний біль.

І саме тоді згадалася мені ця книжка, яку я тримаю в руках. Може, думав я, в тому, що фізичне страждання на найвищому своєму щаблі відступає тільки перед стражданням духовим, є свій глум, але це не той глум, що його мав на увазі Володимир Винниченко.

А по деякім часі я знов утратив здатність відчувати і мислити, і знову стало мені здаватися, що на світі існує мій хворий зуб, а поза ним нічого: ні війни, ні озброєних німців, ні розстріляного товариша, ні навіть страху смерті — нічого цього нема.

ТОВАРИШ

1

Це була одна з стратегічних доріг Советського Союзу. Широка й рівна, вона, як і славнозвісна «Владімірка», вела просто на схід. Цією дорогою гнали недавно корів і овечок, червоноармійців і ополченців. І тут, власне, виявилася геніяльна хитрість советського воєнного мистецтва: дорога призначалася лише для пересування — пішим порядком — своїх армій, а ворожі моторизовані з'єднання не могли по ній рухатись, бо ж була вона, дорога, не тільки не асфальтована, а навіть і без жодних ознак звичайного бруку.

Цю дорогу мали ми тепер лагодити, щоб зробити її проїжджою для німецького транспорту. Вже третій день перебували ми в розпорядженні звичайного «вермахту», а не тих спеціальних частин, що їх обов'язком було вартувати військовополонених і що їх народ приймав за фінів — бо інакше не міг собі пояснити їхньої, нічим не виправданої жорстокости.

Нас розмістили на краю «деревні», в кількох хатах, розсипаних над вищезгаданою стратегічною дорогою. З хати, до якої потрапив я, чоловіків евакуювали совети, молодиця з дітьми перейшла кудись до родичів, а в хаті — за сторожа — лишилася стара бабуся. Її присутність створювала якусь подібність домашнього затишку. Ніхто нас, здається, не пильнував, та й не було особливої потреби: всі ми були настільки стомлені і змучені, що жоден з нас і не думав тікати. А крім того — «нас же забрали помилково і не сьогодні-завтра випустять». — Така була загальна думка. Правда, я не дуже звик покладатися на загальну думку, пам'ятаючи, що «істина ніколи не буває з усіма, майже ніколи — з більшістю, дуже рідко вона з меншістю, трохи частіше вона з окремими людьми, а найчастіше — ні з ким», —

але мене так вимучило кількадечним болем зубів, що я мав намір трохи відпочити і не квапився з утечею.

Рудий фельфобель, що говорив одним з найнерозбірливіших німецьких діалектів, так що я нічого не міг второпати, щось нам першого вечора довго і сердито пояснював.

— Versteht ihr?

— Найд, — відіззався хтось.

Німець ударив того, хто відповів, палицею по плечах і вилаявся. Потім знову щось говорив, ще лютіше і нерозбірливіше, ніж перше. Цього разу, коли він запитав, чи всі зрозуміли, я відповів, нахилившись, щоб він не міг завважити, хто саме відповідає:

— Яволь, майн герр!

Німець знову вилаявся і вийшов.

Ми внесли соломи і почали розташовуватись на ніч.

Товариство, серед якого я опинився, складалося головним чином з міської «шпани». Це були не справжні «урки», що знають пароль і правила злодійської етики, а півблатні, хулігани з кількома «приводами», що їх невеликий кримінальний досвід послужив їм як щеплення проти страху мобілізації і допоміг пересидіти по схованках до приходу німців. Всі вони знали один одного і творили замкнене коло. Поза колом лишалися розгублений єврейський хлопець, вологодський парубійко з ремісничої школи (він виділявся вимовою на «о»), ще два чи три невиразні типи і я.

Другого дня ввечері, поки я збирався лягати, один з хуліганів умостився на моїй соломі.

Місце я відвоював — до бійки якось не дійшло, — але сьогодні, коли нам роздавали обід, кілька осіб закричало:

— Він уже обідав!

І мою порцію отримав хтось інший. Така пригода не віщувала для мене нічого доброго.

І тоді мені подумалось, що, можливо, десь поблизу, в котрійсь із хат, перебуває героїчна особистість, людина сильної волі і щирого серця, яка, єдина, як мені чомусь здавалося, може допомогти мені, підтримати і врятувати. Ніби зустріч з цією людиною відразу вирішувала всі питання.

За блаженної пам'яті часів Александра Дюма ознакою людини рішучої, відважної, енергійної, благородної, з сильними м'язами й нервами, одним словом, героїчної натури — був орлиний ніс. Пізніше, здається, з легкої руки Джека Лондона, такою ознакою стало тверде підборіддя. Правда, характер героїчної людини дещо змінився. На перше місце вийшла не — часом досить легковажна — одчайдушність, а вольова цілеспрямованість. Проте це був лише новий варіант того самого типу.

Деякі з німців, що водили нас лагодити дорогу, мали тверді квадратні підборіддя. Але це було не те. Зляканий єврейчик, що був зо мною в одній групі полонених, мав орлиний ніс. Це теж було не те.

Мій героїчний юнак мав ніс «картоплю», м'який, майже дівочий овал обличчя і називався Ваня.

Звичайно, найрадикальніший спосіб для розв'язання якоїсь складної ситуації — це втеча. Тож тепер найкраще було б не мріяти про героїчну особистість, а просто, за мою звичкою, тікати. Але, не знаючи місцевости, я не міг тікати сам — не шукати ж товариша для втечі серед ворожої шпани! Незнання місцевости справляло поважну перешкоду насамперед тому, що за кільканадцять (а, може, й за кілька) кілометрів від нас стояв «фронт», себто села, що в них були розташовані якісь рештки советських військових з'єднань, і поночі я міг легко втратити напрямок і прийти до «своїх», а ця перспектива мене зовсім не приваблювала.

Тимчасовий вихід для мене знайшовся у вигляді веселого солдата з Відня. Віденець нікого не бив, не лаяв, не примушував працювати, навіть не тримав у

руках ломаки, а весь час висвистував Штравса. Він охоче розмовляв з тими, що вміли трохи по-німецьки. Його обов'язком було доглядати за іншою групою полонених, але він, кинувши їх напризволяще, блукав скрізь, примовляючи: «Карашо, карашо!» Я попросив віденця, і він забрав мене до своєї групи — в крайню хату над самим полем.

Проте нове середовище, до якого я тепер потрапив, не викликало на перший погляд особливих симпатій: посеред хати, куди я ввійшов, когось били чи збиралися бити. Двоє хлопців тримали один одного за барки. Властиво, тримав один, червоновидий, з широкими вилиццями, а другий намагався вирватись. Чорнявий хлопча пробував — з-за чужих плечей — ударити того другого в обличчя, але, боячись підступити ближче, не міг дістати.

Довготелесий здоровило, на голову вищий від мене, намірявся — знов же таки на того другого — поліном і вагався: бити чи не бити?

— Колька, оглоуш!

— Довбани його!

— По кумполу! По кумполу!

Юрба підбадьорювала напасників.

А юнак, проти якого спрямовувала юрба свою лють, був Ваня. Той самий Ваня, що колись приносив мені хліба і що його мені хотілося зустріти.

— Поліном його, Колька, поліном!

Червоновидий шарпнув Ваню за барки, довготелесий лівою рукою прийняв когось з дороги, щоб не схибити при ударі, а в правій готував поліно . . .

— Зачекайте, я його сам!

Голови повернулися в мій бік: було незрозуміло, хто я такий і чого маю встрявати в бійку.

— Ось я його сам! — повторив я, наближаючися до Вані.

Юрба розступилась. Очі зупинились на мені і застигли. Рука високого не опустилася. Всі, хто був у хаті, чекали.

Я підходив спокійно, владно, впевнено.

— Ти на кого хвіст підіймаєш?! — сказав я до Вані, стаючи між ним і червоновидим і розділяючи їх — і розмахнувся. Але я не доніс мого кулака до Ваніного обличчя... Я раптово зліва, «тильною» стороною руки ударив, замість Вані, червоновидого — здається, в перенісся, а потім, круто повернувшись, правою — спіднизу, в підборіддя...

Це була стара, випробувана, «метода»: зробити вигляд, що нападаєш на свого, щоб спантеличити чужого.

Тепер довготелесий легко міг би досягти мене поліном, але в першу секунду він, як і всі довкола, остовпів від несподіванки, а в другу — Ваня вже тримав його за плечі і, смикаючи вниз, на себе (він був вищий не тільки від мене, а й від Вані), одночасно підскакував, б'ючи його головою в обличчя.

Раз, вдруге, втретє...

За третім разом Ваня штовхнув довготелесого, і той лунко стукнувся потилицею об стінку.

— Здоров! — сказав я, подаючи Вані руку і щойно тепер завважуючи, що на ньому вже не червоноармійський, а партикулярний одяг.

Він потиснув мою руку і, звертаючись до червоновидого, що підіймався з підлоги, і до довготелесого, що витирав кров, і до всіх, що були в хаті, спитав:

— Вопросы будут?

Але «вопросів» — не було. Тільки ззаду хтось солідно зауважив:

— Я ж казав, що цей дасть. Це такий.

Назагал публіка тут була така сама, як і в першій партії. Та сама шпана. Ті самі невиразні сірі постаті. Тільки замість єврейчика та вологодського хлопця були: дивакуватий учитель математики з десятирічки і сухорлявий тип у шкіряній куртці. Цей суб'єкт мені когось нагадував. Я навіть спитав у Вані:

— Хто це? Він мені когось нагадує.

— Він тобі нагадує тип большевика часів громадянської війни, — відповів Ваня.

Дійсно: шкіряна куртка, діагоналеві сині штани-галіфе, чоботи — замасковані прив'язаними зверху ганчірками, але чоботи, обличчя з чекістськими складками біля уст — усе це витворювало пересадно-декоративний тип большевика. І я подумав, що це, мабуть, не большевик, бо хіба справжньому большевику впало б до голови одягатися з такою театральністю? Хіба серед в'язнів советської тюрми не бачив я людей у шкіряних куртках? Хіба сам я не ходив недавно — для маскуваннн — в чоботях і з протигазом? Та й обличчя в нього занадто жовте, хворе, виснажене. Обличчя зламаної людини.

І я покинув про нього думати.

Ввечорі наступного дня ми лежали покотом на брудній соломі, що нею була злегка притрушена вогка долівка, і філософували. Властиво, філософували не ми з Ванею, а наш сусід, учитель математики, сивуватий уже чоловік, що не знати, яким чином при сортуванні полонених потрапив до молоді.

— Людина тепер є ніщо інше, як найдрібніша математична величина, одна двомільярдна частка того цілого, що зветься людством. Індивідуальність, як така, тепер не існує. Живемо в епоху функційного автоматизму. Ніщо вже не залежить від особистости. Тебе

женуть воювати — і ти воюєш, беруть у полон — і ти гинеш від голоду й холоду. Ти гинеш, і ні на кому нема за це відповідальности, так само, як не відповідаєш ти за тих, кого забив на війні. Ти автоматично виконуєш лише певну, зовсім незалежну від твоєї волі функцію. Якщо ти з якихось причин виявився нездатним цю функцію виконати, тебе заміняють іншим, як зламаний гвинтик у машині, і ніщо від цього не міняється. І єдина втіха, що колись хтось покладе квіти на могилу незнамого воїна . . .

Скільки я люблю філософію, стільки не зношу філософувань, тим більше, що говорив він таким тоном, ніби це було в класі, а ми — його учні і маємо сидіти за партами і побожно слухати.

І я не витримав:

— Пробачте. При чому тут незнаний воїн? Адже ми — Незнані Дезертири! Це щось більше, ніж ваш незнаний воїн . . .

— Не глузуйте з речей, що є священними для всього людства, — обурився вчитель. — Ніхто ще не ставив пам'ятників загиблим дезертирам і не приносив квітів на їх могилу.

— Бо дезертир — безсмертний! — сказав Ваня.

Учитель хотів щось відповісти, але Ваня, що прислухався до розмови сусідів, скомандував: «Ша!»

І, справді, було що послухати. Оповідав хлопчина, що вже побував у великому збірному таборі.

— Загнали нас у величезний котлован. Тисяч десять було, а може й п'ятнадцять. Вгорі німці з кулеметами, а ми внизу. Хто поткнеться наверх — стріляють. Їсти не дають, води не дають, і річка близько, принести б можна, просили, так куди там: «фарфлюхте» та «фарфлюхте». Коли якось бачимо — вгорі, над краєм котлована кінь пасеться. А серед нас узбеки були. Взяли вони, з поясів зв'язали аркан, один підліз догори — і

аркан коневі на шию! А тоді давай тягти. Тут уже всі до того аркана кинулись. Кінь упирається, а ми тягнемо. Впав він просто на нас. А ми — як звірюки. Повіриш — живого коня руками роздерли. Так сире й пожерли.

— Ви, здається, висували якусь теорію про безсмертя дезертирів? — запитав, вертаючись до нашої розмови, вчитель. — В цій війні, що охопила цілий світ, ви хочете зберегти неутралітет?!

Ваня підвівся на лікті:

— Ну то що, як цілий світ? Це мене не стосується, бо я не воюю. І ось він, — Ваня показав на мене, — теж не воює. І якби кожен на своєму місці виконав свій моральний обов'язок так, як виконали його ми, на світі не було б ніяких воєн.

Але математичного мислення не зіб'єш молодим запалом:

— Війна, дорогий мій, це історична закономірність, що постає, як це давно доведено, не тільки незалежно від нашого дрібного хотіння, а також незалежно від волі тих, що керують державами: від президентів, королів, диктаторів. І ви з своєю бунтівничою індивідуальністю абсолютно нічого не зробите не тільки для інших, а й для себе...

— Ви читали Купріна?

— Читав.

— Знаєте новельку «Собаче щастя»?

— Щось не пригадую.

— Це про фарбованого пса. Про бездомного пса, що його разом з іншими впіймали гицелі і привезли на «живодерню», де шкуру луплять з живих собак — щоб м'якша була. І коли інші пси покірно чекали своєї долі, що, мовляв, від них уже не залежала, цей шалапутний пес показав, у чийх руках собаче щастя: перескочив через паркан і втік. Тож мені здається, що нам нічого особливо сперечатися; завтра ми з ним (це стосувалося

мене) будемо тікати і цим самим заперечимо вашу філософію не словами, а дією. Трошки підмерзло — можна в разі чого в якомунебудь рові перележати, і ріллею можна піти навпростець — ноги не вгрузають. Хочете з нами — ходім, а боїтесь — лишайтесь тут. Тільки згодом, коли заженуть за дріт — тяжко буде тікати.

— Я, властиво, думаю, що це якесь непорозуміння і що не сьогодні-завтра нас випустять. Я ж не військовий. І документи всі при мені: і паспорт, і военний білет, і профсоюзний...

— Ну, це ваша справа, а ми... ми таки покажемо, в чіх руках собаче щастя!

Саме при цих словах відкрилися двері, і ввійшов рудий фельдфебель. За ним всунувся вайлуватий «дольметшер» Мітька. Німець говорив довго, швидко і нерозбірливо.

Перекладач звів усе те до кількох речень.

— Командування довідалося, що дехто з вас хоче тікати. Але пам'ятайте, що вас тут тридцять, і ви мусите стежити один за одним. Бо якщо втече хоч один — решту буде розстріляно.

Вони вийшли.

Я пригадав, що першого вечора приходив цей самий німець і давав, очевидно, цей самий наказ. Але тоді він був без перекладача, і ми його не зрозуміли.

Хоч до постійної небезпеки бути застріленим додався ще небезпека бути розстріляним, проте вчитель почував себе переможцем:

— Ну, тепер ви переконалися, що ми лише частка якогось цілого, а зовсім не окремі величини. Один утік — решту розстріляють. І тут ваша індивідуальність у рахунок не береться, ваша особиста воля нічого не значить. Вас розстріляють не за те, що ви добрі чи погані, не за те, що ви зробили певний вчинок, який підлягає карі, а лише тому, що певна кількість полонених мусить бути розстріляна. Може, серед тих, що розстрілю-

ють, є садисти і всілякі негідники, але система не змінилася б, якби їх заступили чесними і морально чистими людьми. Все зводиться до математичного розрахунку.

— Тепер нас тридцять, — перебив я. — Якщо один тікає — решту розстрілюють. Або, іншими словами: $30-1 = 0$. По-моєму, тут нема жодної математики. Це просто ідіотизм, нонсенс, безглуздя.

3

Я і Ваня закопували разом з іншими черговий протитанковий рив і шукали виходу з наявного становища. Проблема, що стояла перед нами, була, справді, досить поважна. Якщо втечемо ми — розстріляють інших (а що їх розстріляють, ми не мали сумніву). Якщо втече хтось інший — розстріляють нас.

— Що гірше: зробити злочин чи стати його жертвою?

— Коли ми залишимося і якщо припустити, що ніхто не втече, то все одно ми загинемо. Як не з голоду, то з холоду. Через кілька днів, коли наладнаємо дорогу, очевидно, будемо наводити міст. Це ж загибель. Або замкнуть у табір... Отже треба тікати. Але... — так міркував я вголос, радячися з самим собою і з Ванею.

— Є вихід! — перебив мене Ваня. — Тікати всім!

— А вартовий?

— Ліквідувати!

Я заперечливо покрутив головою.

— Тоді ти не визнаєш, — напав на мене Ваня, — нашої власної теорії, що на окремій індивідуальності лежить повна відповідальність за участь у колективному злочині. Наш віденець мав можливість свобідного вибору: або стати дезертиром, як ми, або йти на фронт

і вбивати нас. Він вибрав друге. Тому й маємо абсолютне право забити його. А якщо ти це заперечуєш, значить, ти згоден з отим бовдуром. — Ваня показав на вчителя.

Я знову покрутив головою.

— Бачиш... ось у чім справа... Цей віденець, що ти його так легко пропонуєш забити — це ж єдиний людяний німець між усіма, що нам досі доводилося зустрічати. І ліквідувати саме його буде просто несправедливо. Крім того, за нього буде розстріляно, це напевно, десять чоловік. А що ми з тобою в те число, поза всяким сумнівом, не потрапимо, то значить, що за нього буде розстріляно десять невинних.

— Ну, і що ж лишається?

— Заговоримо. Ми з тобою заговоримо німця, а інші нехай тікають. Отам за колодами лежить покинутий «максим». Ми з тобою поведемо німця показувати «максима», а хлопці хай тікають. А як побачимо, що вони змилились, скрутимо йому руки, зав'яжемо рот і — ходу!

Між нами кажучи, з-поміж усіх плянів, які я будь-коли виконував чи намагався виконати, це був, безумовно, один з найдурніших. Адже німець міг догадатися, що його заговорюють, міг помітити втечу, міг, на рещті, виявитися сильнішим, ніж ми обидва разом. Але Ваня належав до тих людей, які спочатку пробують здійснити задум — байдуже, свій чи чужий, і щойно в разі невдачі починають міркувати над тим, чому саме той задум був нездійснений. Тому першим висловив сумнів щодо мого наміру не Ваня, як можна було сподіватися, а я сам:

— Але якщо не підуть усі? Ось, наприклад, наш математик. Спробуй його повести за собою!

— Математик піде першим. Ми йому скажемо, що за найточнішим розрахунком якогонебудь Клявзевіца певний відсоток полонених мусить утекти. І він піде. «Автоматично» піде.

— Братва! — сказав Ваня до хлопців. — Ми з ним, — він показав на мене, — заговоримо німця, а ви тікайте. Бо як заженуть у табір за дріт — тоді амба. Не вирвешся.

Мовчанка дуже рідко буває знаком згоди. Найчастіше це протест, що його бояться висловити вголос. Проте ми знали настрої полонених; певність, що нас відпустять, похитнулася, з'явився страх перед майбутнім і бажання повернутись додому. І знали ми також, що найбільше боялися полонені не німецького поводження, не голоду й холоду, а прориву советських частин на захід і захоплення ними нашого табору. Тих, що були в червоній армії, чекав розстріл за порушення присяги, за недотримання якогось там параграфа, де стояло: «Бойцы Красной Армии в плен не сдаются». Тих, що не були в армії, теж мали розстріляти за статтею 58 — I-а карного кодексу РСФСР. А до села, де стояли якісь советські частини, було, як казали, всього дванадцять кілометрів.

Я в свою чергу звернувся до полонених майже з тими самими словами, що й Ваня:

Не знаю, чи тому, що інші оцінювали наш плян утечі реалістичніше, ніж ми самі, чи просто тому, що людина сприймає те добро, що їй бажаєш зробити, з найгострішою ворожістю, але ми почули:

— Самі тікайте, коли хочете!

— Нема дурних!

... Ну, що ж? Мабуть, доведеться відкласти втечу на кілька днів, а покищо треба агітувати кожного поодинці.

Похмурої листопадової днини вечірній примірок нагусає рано. Веселий солдат з Відня, висвистуючи «Голубий Дунай», рахував нас перед тим, як відпустити на ніч до хати. І раптом свист його увірвався, обличчя змінилося, стало настороженим, чужим, непроникненим. Побіч проходили дорогою, вертаючися з роботи,

інші партії полонених. Віденець щось крикнув; до нас підійшло кілька солдатів. Нас, що відвикли з віденцем від усякої дисципліни і трималися безладною юрбою, вишикували в ряди, і нашу колону двічі — з голови до хвоста і з хвоста до голови — перерахували.

Замість тридцяти — було двадцять дев'ять.

Хтось утік.

Знайоме відчуття того, що десь близько смерть, прокинулося, ворухнулося, поповзло, підіймаючись і наповняючи мене лоскотним холодом.

Але назустріч йому, цьому відчуттю, звідкись, з якоїсь глибини душі, куди не досягає жодна думка — постало стверджуюче і категоричне: — Не може бути!

Люди, яким довелося чекати — і уникнути — розстрілу один раз, переконані, що їх переживання універсальні і що всі інші за подібних обставин мають відчувати, мислити і діяти так само, як вони. А проте страх смерти, як і любов, кожного разу має в собі щось індивідуальне . . .

Конвоїри щось поговорили між собою і заспокоїлись.

Врешті нас, як звичайно, загнали до хат, принесли нам вечерю . . .

Ніхто з шпани, як виявилось, не надавав особливого значення чийійсь утечі, бо ніхто не вірив у можливість колективної відповідальності — в те, що нас можуть розстріляти не за нашу провину. Винний лишається на свободі, ніхто його не шукає, не переслідує, а безвинних за його вчинок розстрілюють — це здавалося безглуздом і не вміщувалося в свідомості.

Коли я, щоб висловити докір тим, що зірвали наш плян загальної втечі, натякнув на можливість розстрілу, мені відповіли:

— Не розводь паніки!

Наш математик — як і належить людині, що про кожне явище виробляє свою думку, обов'язково протилежну до дійсного стану речей — сказав нам:

— Це ви будете винні, якщо нас розстріляють.

— Звичайно, що ми. А хто інший? Тільки я не розумію, чому?

— Тому, що ви кинули заклик до втечі. От він і втік.

— А, може, він утік ще раніше?

— Та він ще зранку, як пішов у верболози, так більше й не вернувся, — втручаючись у нашу розмову, сказав один із невиразних типів.

— А ви його знаєте?

— Чому б не знати? Наш, брянський. Та й ви його мусіли б помітити: він у «кожанці» ходив.

— У «кожанці»? Сімонов!? — аж скрикнув я.

— Авжеж, Сімонов, — відповів співрозмовник. — А ви що, теж брянські, що його знаєте?

— Це начальник корпусу в Н-ському ізоляторі, — сказав я Вані. — Я тобі колись про нього розповім. І як я його не впізнав?

... — І як я його не впізнав, — повторив я до себе, вже подумки, і поринув у спогади.

Мабуть, я вже почав дрімати, коли враз війнуло ніби якимсь холодом, і я збудився. Холодом не від дверей, що відчинились, а від слів того, хто ввійшов:

— Біля хати варта. Нікого не випускають.

І, ніби на підтвердження його слів, надворі прозвучало коротке „Halt!“, лунке, як постріл.

Ваня знову зав'язав шнурки на черевиках, що їх почав був розв'язувати. Я поправив мотузку, що нею були прив'язані до ніг мої калоші.

Мабуть, моя свідомість, яка тількищо заперечила категорично можливість розстрілу, була в дійсності не моєю свідомістю, а відзеркаленням загального настрою, сприйнятим і ствердженим, як щось моє власне. Психологія оточення — невже вона має силу впливати і на мене?

— На прорив? — сказав Ваня з легкою відтінню запиту в голосі.

— На прорив! — сказав я. — Може, через вікно?

Ми підійшли до вікна в задній стіні нашої хати.

Але, здається, запізно.

В хату ввалилися німецькі солдати. Наш віденець, рудий фельдфебель і ще якийсь гефрайтер. З ним було двоє неголених, уже немолодих дядьків у саморобній селянській одежі.

— Хто вміє по-німецьки? — запитав гефрайтер.

Ваня вийшов наперед:

— Я вмію.

Обидва дядьки одночасно, благально і квапливо, заговорили до нього, пхаючи йому в руку якісь папірці:

— Товаришу переговорщик! . . .

— Перекладіть йому! . . .

— Перебежчики ми, перебежчики . . .

— Ось пропуск. Додому йдемо. Тут написано, що ми можемо йти додому і що нас ніхто не затримає.

— Diese Menschen sind Flüchtlingen, — перекладав Ваня. — Sie wollen nach Haus gehen. Sie haben eine Durchlaßschein.

— Was? Durchlaßschein? Wo ist Durchlaßschein?

Ваня взяв з рук одного дядька його «пропуск». Я, дивлячись через Ванине плече, намагався прочитати, що там написано.

Передавайте из рук в руки!

Товарищи красноармейцы, командири красной армии!

Жидовское коммунистическое правительство, возглавляемое Джугашвили-Сталым, нарушило договоры, заключенные с Германией.

ДЕЛО ДОШЛО ДО ВОЙНЫ!

Близорукой политикой ваших приятелей вы доведе-

ны до того, что должны проливать кровь за III. ИНТЕР-НАЦИОНАЛ.

... Когда рухнул продажный царский режим, коммунисты обещали вам землю и свободу. НО КАК ОНИ ВАС ОБМАНУЛИ!

... На какой же хрен такая власть!

... Долой Сталина и коммунистов! Да здравствует свобода для всех трудящихся!»

Алеж це не було ніякою перепусткою.

— З другого боку, з другого боку! — підказував дядько.

Ваня перевернув папірець. Там, з другого боку, справді стояло:

Пропуск.

Предъявитель сего, не желая бессмысленного кровопролития добровольно оставляет Красную Армию и переходит к германским властям, будучи уверен, что его ожидает хорошее обращение. Этот пропуск действителен для перехода через расположение германских войск до своего местожительства.

Перше, що кинулося мені в очі — це безграмотність «пропуску»: брак ком і неправильність побудови останнього речення. Очевидно, подумав я, укладав німець.

І щойно після цього я сконстатував, що в перепустці не було ні слова по-німецьки.

Ваня необережно почав перекладати зміст перепустки. Дядьки задоволено дивились йому в рот. Але коли Ваня дійшов до слів „Die rote Armee“ — німець перебив його:

— Was? Was? — і, звертаючись безпосередньо до перебіжників, спитав: — Seid ihr russische Soldaten?

— Солдати! Солдати! — тикаючи себе в груди пальцями, погодилися перебіжники, раді, що їх розуміють.

Далі німець уже не слухав. Він нашвидку висипав кілька речень, з яких я зрозумів тільки те, що ці дядь-

ки — військовополонені і що вони лишаються тут, у нашому „Kriegsgefangenenlager-i“.

Ваня переклав. Обличчя перебіжників знову витяглись, і вони затарабанили разом:

— Так пропуск же . . .

— Додому, тут сказано «до места жительства» . . .

— А звідки ви? — запитав чомусь Ваня.

— Мінські ми, білоруси. З одного села з ним.

Ваня знову звернувся до німців: — Алеж вони мають перепустки. . .

— Das ist kein Durchlaßschein, — сердито сказав німець і додав: — ein Stück Toilettpapier ist das. Справжня перепустка мусить бути написана німецькою мовою і дійсна лише з печаткою і підписом ортскоманданта.

4

Усуваючи з дороги грязь, ми завважили, що наші лопати раз-у-раз дістають до чогось твердого, камінного. Ми почали розчищати, і з-під півметрового нашарування землі з'явився на світ старий, ще царських часів, «булижний» брук. За советської влади дорога не ремонтувалась і припадала пилом — і нарешті цілковито потонула в грязі.

— Це, мабуть, та «тропа Трояня», що про неї згадується в «Слові о полку Ігоревім», — несподівано сказав Ваня.

— Цією дорогою, — підтримав я, — римський імператор Траян, після завоювання Трої, ішов на Москву.

— Траян? На Москву? Я щось не пригадую, — обіз-
вався математик.

— Якже, якже. Хіба ви не вчили в Ключевського? Пригадуєте, цар Іван Грозний, що перебував тоді в

Александровій Слободі, звернувся до своїх опричників з історичною промовою: «Дорогі товарищі! Браття і сьостри! Озверелиє римські фашисти напали на нашу родіну. Но, товарищі, враг будет разбіт, победа будет за нами!»

Учитель зрозумів, що з нього глузують, і сердито відійшов.

Білоруси, що працювали сьогодні з нами, поглядали на нас вороже. Хто знає, чи не вважали вони Ваню винуватцем свого лиха?

Ми чули, як хлопці розпитували білорусів: А що там? — Ніби «там» за цей час могло щось змінитися. До нас долітали уривки речень:

— Білизни не міняли від початку війни. Воші їдом їдять. Хліба два місяці не давали. Дві-три гвинтівки на «отделеніє». Поповнення пригнали — в цивільному...

Віденець впізнав їх і дружньо почав щось говорити. Але вони не зрозуміли. Він підійшов до нас:

— Маєте велике щастя. Вчора вас не розстріляли тільки тому, що не було офіцера. А тут ці двоє підійшли. Тепер маєте одного в резерві.

Ми переглянулись.

Ледве солдат відійшов, між нами зав'язалася суперечка.

— Тікай ти!

— Ні, тікай ти!

— Ти ліпше знаєш місцевість.

— Але тобі треба рятуватися в першу чергу. Я сильніший, я довше витримаю.

— Так, але в тебе є матір, а в мене нема нікого.

— Це не причина.

На одному з кінців брудного носовичка я зав'язав вузлик. Потім виставив однакові кінчики:

— Вузлик — утеча. Тягни.

Вузлик витягнув Ваня.

— Вулиця Рози Люксембург, колишня Третя Міщанська, 23, Петро Матвійович Опленя, — сказав я йому. — Не забудеш?

Ваня повторив. Потім від математика і кількох хлопців, що під час сварок трималися нашої сторони, взяв адреси їхніх родин, потиснув мені руку . . .

Не раз доводилось мені розставатися з близькими людьми. І коли відходив я — навіть знаючи, що це навіки — я завжди помічав у себе бадьорий приплив енергії. Натомість, проводжаючи когось у дорогу, навіть не надовго, обов'язково відчував якусь розгубленість, тугу, депресію. . .

Так і тепер: всю ніч після Ваниної втечі мене тривожили недобрі сни. Прокинувся я від холоду: померзли ноги. Мабуть, вночі поспали калоші. Я помацав рукою — дійсно, калош на ногах не було. Не було їх і ніде поблизу. Я аж затремтів від страшного здогаду: хтось із тієї шпани, що з нею ми від самого початку були в напружених взаєминах (хоч воєнні дії більше не повторювались), урахувавши, що я тепер сам, роззув мене вночі, щоб помститися за недавно поразку.

Вже дороги притрусило снігом (не першим, бо перший сніг випав був на кілька днів ще в жовтні). З дня на день можна чекати сильних морозів, — а я босий! . . . Мабуть, загину . . .

Ну що ж? Я сам вибрав свою долю. Адже я мав вибір: або втекти з Ванею і тим самим приректи на розстріл інших полонених, як це зробив не театральний, а таки справжній большевик Сімонов, — або лишитись і ділити з усіма полоненими спільну долю.

Минув день і ще день. Я навіть не підозрівав ніколи, що я такий живучий. Я роздобув велику попону, розрізав її і зшив собі якесь дивовижне взуття. Рештками попони я обгорнув ноги зверху і обв'язав їх мотузкою.

Так виглядали ноги не тільки в мене: більшість полонених обмотувала ноги найрізноманітнішими ганчірками.

Праця наша на дорозі кінчалася. Протитанкові рови були засипані, ту грязь, що її ми не в силі були подолати, ночами сковував мороз, торуючи дедалі кращий шлях німецьким автам. Але кілька великих калюж у глибокій балці вперто тримались. Ми рубали лопатами верболіз, зносили його оберемками і гатили через калюжі греблю. Я пильно стежив за тим, щоб по можливості ступати по сухому; і тому не відразу помітив, що вже кілька хвилин загальна увага спрямована на щось надзвичайне.

По дорозі, що вела від міста до нашого Gefangenenlager-у, спускалося в балку кілька жінок. Це не були селянки нашої «деревні»: селянок легко впізнати по вайлуватій ході і по одежі. Було їх вісім чи дев'ять.

— Матері йдуть, — сказав хтось біля мене.

В моїй душі, пригніченій і тоскній, панувала всі ці дні злослива гіркота, коли не віриш ні в себе, ні в людей і знаходиш розраду в тім, щоб бути несправедливим супроти себе і своїх ближніх.

Ваня? — він пішов і не вернеться. Моє передчуття щодо нього здійснилося зворотно: не він урятував мене від полону, а я його — від поліна. І це все.

Петро Матвійович, мій земляк? — Яке йому, зрештою, до мене діло?

Я — сам. Друзі розгублені, подруга не знайдена. Рідних немає. Одинадцять років, як розстріляно батька, шість років, як я почув про смерть моїх сестер і матері. До мене не прийде ніхто.

І що мені до того, що за три десятки кілометрів, у бездоріжжя, через прифронтову смугу, де їх могли кожної хвилини завернути, затримати, а то й просто розстріляти, прийшли ці матері полонених, оповіщені

Ванею чи, може, кимсь іншим про місце перебування їх синів?

Я бачу, як вони нерішуче підходять, шукають очима своїх, звертаються до нашого конвоїра:

— Пан! Син мій, син!

І підходять, і кидаються в обійми, і вибухають плачем:

— Вітносю! Вітюнчик мій!

А тому «Вітносі» двадцять років, і зріст у нього щонайменше метр вісімдесят.

Безжурний віденець лишається байдужим. Він бачить, як матері передають своїм їжу й одержу, як інші полонені дивляться на це, спершись на лопати і забувши і про лозу, і про калюжі. Він ані дозволяє, ані забороняє. Він — поза співчуттям, він не поділяє ні чужої радості, ні чужого страждання. В його свисті — жодної фальшивої ноти.

І під цей набридаючий свист повторюється настирливим речитативом коротка думка:

— А до мене не прийде ніхто!

... Але ці сльози! — Вони заразливі, як позіхання. Я відвертаюся, відходжу геть і люто починаю рубати тупою лопатою гнучке пруття лози.

І чую — хтось називає мое ім'я і прізвище.

Мое? А, може, й не мое, бо звуки прізвища переплутані.

— Вас шукають! — кличе мене вчитель.

Підходжу. Кому я можу бути потрібний? Стара, заплакана, незнайома жінка силкується розібрати щось написане на кількакратно згорненому аркушику:

— Ви? ...

Я підказую їй мое (тодішне) прізвище.

Вона перевіряє:

— Так. Вам записка.

Дякую. Беру. Розгортаю.

На записці — ім'я адресата і всього кілька слів:

Заходив твій приятель.

Тримайся. Визволю.

Петро Опленя.

ПАШПОРТ

1

Ви, панове, напевно, не знаєте собі ціни. Але я добре знаю свою вартість: моя ціна складається з півкіла цукру і бруска мила. За ці речі, дякувати добрим людям, було мене викуплено з табору військовополонених. Стільки коштувала моя воля, моє життя. Брусок рожевого мила і півкіла цукру в біленькій торбинці.

16 грудня 1941 року я опинився на волі. На плечах моїх була, як казали полонені, «хухвайка» — подерта, повна паразитів, ватяна солдатська одежина. Обморожені ноги були взуті, вірніше — загорнуті, в обв'язані мотузками ганчір'я. Від мого рідного села відділяло мене кілька сот кілометрів. Але найгірше стояла справа з особистими паперами: за довідку, що мене випускають з табору, командантові треба було дати принаймні годинник або хромові чоботи, або якусь золоту дрібничку — взагалі щось із тих речей, за які продавалась уславлена письменниками німецька чесність.

Петро Матвійович, мій земляк, що врятував мене з табору, може, й розпустив би гаманець, може, й не пошкодував би віддати німцеві за мене і папірець на додачу до мене навіть годинник, але в Петра Матвійовича була дружина . . .

Напевно, й досі не простила вона йому того цукру (про мило вона не знала), що пішов на мій викуп!

Отже, я опинився на волі — голодний, змучений, без грошей і без документів.

Петро Матвійович привів мене до себе.

Я мав тепер стелю над головою, тепле ліжко, на розпухлих ногах — зашкарублі старі черевики мого визволителя, а поза тим — ніяких засобів для існування. На те, щоб знайти роботу, не було чого числити: в місті мешкало щось коло тисячі самих безробітних учителів. А скільки було бухгалтерів, секретарів, рахівників, діловодів!

Я кілька разів заходив до міської управи; мене зустрічали іноді ввічливо, іноді вороже, але праці не давали, бо для того, щоб її одержати, треба було мати відповідні зв'язки і впливи, а у мене в цілому місті було тільки двоє знайомих: Петро Матвійович та червоноармієць Ваня, що втік з табору наприкінці листопада і не забув принести Петрові Матвійовичу від мене вістку.

Петро Матвійович після довгих шукань і благань одержав таки незначну посаду: він мав приводити в порядок рештки міської бібліотеки. Ввечорі, після роботи, він приніс додому жовту важку грудку незначної речовини: це був просяний хліб, яким німці годували службовців.

В родині Петра Матвійовича все частіше спалахувала сварка, всі ходили голодні, сердиті, готові кожне слово прийняти за образу. Серед усього того я відчував себе непотрібним, зайвим, бачив у собі причину роздратування дружини й тещі свого господаря.

Але що я мав робити? Мандрувати додому взимку, без теплового одягу, з незагоєними ранами на ногах, та ще до того без пашпорта — було неможливо.

Єдиною розрадою мою були книги, що їх тягнув додому з бібліотеки мій шановний земляк. За книжкою міг я не помічати страшної дійсності, не відчувати, що

в кімнаті холод, забути, що хочеться їсти, не прислухатися, з якого приводу сваряться мої господині.

Уже вірмени відкрили на головній вулиці перший ресторан, уже вмер з голоду перший професор, уже я вирішив наступного дня — будь, що буде! — розпочинати мандрівку додому, — як нарешті для мене знайшлася робота.

— За п'ять днів у місті починається загальна реєстрація населення, — сказав мені Петро Матвійович. — Реєстраційним відділом керує Ганна Денисівна, дружина Мартина Мартиновича, що до мене вчора заходив. Я поговорю з ним — і будеш мати роботу.

Ще кілька днів блукань по установах, записок від однієї «персоні» до другої, багатозначного шепотіння з різноякісними поглядами на мене, — і я став службовцем міської управи. Мені було доручено — ні більше, ні менше — видавати нові, німецькі пашпорти громадянам, що з тих чи інших причин не мають старих, советських.

Ви, панове, не уявляєте собі, яка це прекрасна робота — видавати пашпорти! Поперше, я мав надію якось скомбінувати і виписати пашпорт самому собі. Подруге, я одержував в управській їдальні обід і 200 грамів хліба, а ще 500 грамів приносив додому: 300 для себе і 200 для теці Петра Матвійовича, яку, за його порадою, записав своєю матір'ю.

Потрете... Ну, як би вам сказати, сама праця була досить приємна. Ганна Денисівна, керівниця відділу —десь у другій кімнаті і не звертає на мене ні крихітки уваги, старенька Марія Федорівна щось переписує в куточку, — і я маю змогу працювати повільно чи швидко, уважно чи недбало — як мені забажається.

Приходили до мене колишні червоноармійці з написаними на клаптиках паперу, стертими, зім'ятими, неграмотними посвідками военкоматів про прийняття

від них паспортів. Приходили нафарбовані жінки на вигляд років тридцяти з гаком і запевняли, що вони загубили паспорт і що народилися вони в 1920 або 1922 році. Приходили міські хлопці, які на вулиці намагалися виглядати розбишаками, а в установі лякались і не вміли відповідати на мої запитання. Але найбільше приходило дівчат. І я наказував їм скидати з голови хустку, розглядав форму їх обличчя, зазиравав в очі, підводив до вікна і зазиравав ще раз, міряв, які вони заввишки, а іноді починав міряти і зовсім не там, де треба, або ставив запитання, що не передбачалися жодною шпальтою моїх анкет. Деякі сміялись, інші червоніли, одна, пам'ятаю, втекла, а через півгодини повернулася з «папою», і тут уже червоніти довелося мені.

Різних людей спостерігав я в ці дні. Були люди з інтелігентними, шляхетними рисами, що на запитання про освіту відповідали: «Ніяка», а на запитання про фах казали: «Сторож».

Були і такі, що називались інженерами, але не вміли ні слова по-німецькому і не знали латинської абетки. Жінка з червоним, огняним волоссям дивилась на мене так нахабно, що мені зробилось ніяково і я записав її блондинкою. Дівчина з зачісаним на чоло волоссям на запитання, чи нема в неї особливих прикмет, татуювання абощо — густо почервоніла. Я звелів їй показати руки — на руках не було нічого. А після того, як вона, уже з паспортом, вийшла, її подруга нахилилась до мене і конфіденційно зашепотіла:

— У неї на лобі «шпана» наколото. Вона в тюрмі сиділа, так їй «бікси» накололи.

У людей, панове, бувають подібні і різні обличчя, але очі, коли в них вдивляться пильно, уважно, глибоко, — майже завжди своєрідні і неповторні.

Яких тільки очей не доводилося мені в ті дні бачити: темнокарі, що здаля видаються чорними, карі, яснокарі, карі з темними крапками або смужками, сірі з карими цятками, двокольорові — з сірим зовнішнім колом і карим внутрішнім, жовтаві, зеленаві, сірі, темносірі, темносірі з синню, сіроблакитні і блакитно-сірі, небесно-блакитні і волошково-сині. Фіялкових, правда, не бачив. Можливо, фіялкові очі — тільки поетична вигадка.

Але з тих очей лише одну пару не зможу я ніколи забути.

Банальна фраза, панове?

Не зовсім.

Бо не через красу свою стали ці очі для мене незабутніми, бо мова йде не про очі моєї коханої.

2

Безтурботність мого перебування на посаді пашпортиста була несподівано порушена страшною вісткою: розстрілюють жидів.

Німці розстрілюють жидів.

Керівниця відділу схвильовано бігала від коменданта до міської управи, звідти в поліцію, з поліції на реєстраційні пункти.

В комендантурі від неї вимагали дати списки жидів, але вона їх не мала і не могла мати, бо при реєстрації населення зовсім не було передбачене запитання про національність.

Після тих страхіть, тих безглузких знущань, тієї сліпої жорстокости, що я бачив і терпів як полонений, треба було вірити в найжахливіше, — і все таки не ставало сили повірити. Одного дня я зустрів Ваню — свого товариша з табору. Він розказав мені, як забирали

Його сусіда, єврея, лікаря, розповів, що жінка лікаря зомліла на порозі, що дванадцятилітня дочка прибігла вночі боса, з вирваним кулею оком, що теліпалось на якійсь ниточці. Вранці її забрали знов і повели дострілювати.

Ішлося про тотальне знищення нації.

Коли за часів пізнього середньовіччя і Відродження, за часів, так би мовити, конфесійного мислення, люди вважали конечним виряджати на той світ прихильників інших релігій, коли в наші часи будівничі марксового, клясового, соціалізму не зупинилися перед знищенням кількох кляс суспільства, то, напевно, і ці, будівничі соціалізму національного, не зупиняться перед знищенням тієї чи іншої нації.

І всі ті, що мислять категоріями кляс, станів, віровізнань, племен і рас, чи не шукають вони тільки річища, щоби спрямувати кудись свою ненависть? І чи не є всі такі випадки проявом якоїсь однієї темної звірячої сили — первісної жадоби вбивства, в людському естві захованої?

Так думав я, йдучи від Вані додому.

На вулиці літав пух: грабували порожнє єврейське помешкання, і хтось розірвав подушку. На розі мене зупинили жандарми і запропонували показати «авсвайс». Я вийняв їм довідку з місця праці, надруковану по-російському і по-німецькому. Мене спитали, чи не жид я. Я відповів, що, безумовно, ні, і мене відпустили.

Ганна Денисівна почала уважніше стежити за мою працею. Коли прийшов письменник Лохвицький, дуже подібний до єврея, вона заборонила мені видати йому пашпорт, а йому, хоч він мав усі потрібні папери, веліла привести двох свідків для ствердження, що він не єврей.

Я шкодував, що не виписав собі пашпорта передніше: тепер це зробити було багато важче.

Якось уранці Ганна Денисівна покликала мене до себе.

— Ви не пам'ятаєте: серед тих, кому ви видали па-шпорти в перші дні, було багато з жидівськими обличчями?

Я мав необережність сказати:

— Ні, всього два чи три.

Вона перелякано глянула на мене.

— Це жах! Нас розстріляють! Ви мусите негайно переглянути списки і відмітити всіх жидів.

Я відшукав кілька прізвищ людей, про яких безумовно знав, що вони не євреї, і приніс їй. Вона послала стару Марію Федорівну, секретарку, перевірити національність зазначених мною осіб. Бідна Марія Федорівна проблукала кілька годин по свіжому снігу глухих вулиць, розшукуючи підозрілих осіб, і, щоб вони не догадалися, про що йдеться, заповнювала відомостями про них якусь, ніби незаповнену графу анкети. Наприкінці робочого дня вона принесла радісну вістку: серед підозрілих осіб не було ні одного жида. Я і без неї знав, що воно є так.

Другого дня Ганна Денисівна знову покликала мене на секретну розмову. Моя керівниця була ще більше перелякана і ще таємничіша, ніж учора.

— Сьогодні до нас прийде одна дівчина. Її прізвище Васільєва. У неї батько — росіянин, він десь на фронті. А мати була жидівка, і її розстріляно. Я вам уже казала, що на підставі розпорядження коменданта жидом вважається всякий, хто має одну чверть жидівської крові. Отже, коли до вас прийде ця Васільєва, мусите записати в її пашпорті, що вона жидівка.

Я відповів: «Добре» — і пішов на своє місце. Така в мене вдача — погоджуватися на все, а робити по-своєму. Я жодної хвилини не вагався, навіть не ставив собі питання, кого слухатись: власного сумління чи Ганни Денисівни.

Отже, коли прийде ця Васільєва, я повинен записати її росіянкою, українкою, полькою, вірменкою, чим хочете — але не жидівкою.

Найліпше було б, якби Ганна Денисівна пішла десь у службових справах і залишила мені печатку, як робила це вже не раз. Я мав би вільні руки. Але, на жаль і досаду, Ганна Денисівна нікуди не збиралась іти. Я почав обмірковувати різні пляни, які допомогли б мені врятувати дівчину.

Хіба виписати їй паспорт на перше-ліпше ім'я, зробити з Васільєвої Воробйову абощо? Але вона може не зрозуміти, запротестувати, з'ясувати справу, і мій намір скінчиться в кращому разі нічим.

Було близько одинадцятої години, коли ввійшла вона. Я ніколи не бачив її раніш, я навіть не дивився на неї, коли вона підходила до столу; я відчував, знав усім еством моїм, що це була вона — дівчина, доля якої в моїх руках, дівчина, яку я мав урятувати або вбити, бо нічим іншим, як смертним присудом було б у неї в паспорті оте слово «Judin».

Вона простягла мені папери. Я підвів на неї очі: рука з довгими, незвиклими до фізичної праці пальцями, струнка напівдитяча постать, личко бліде, немов після хвороби, великі сіроблакитні очі.

Вона посміхалась.

В усім її вигляді не було жодної семітської риси. Я взяв папери. Довідка від управдома, свідоцтво про закінчення восьмої кляси, метрика. В метриці стояло: Ірина Васільєва, батько Василь Петрович, мати Гільда Аронівна.

Так.

Я видер з зошита аркуш і вивів великими літерами: «Я напишу в паспорті, що Ви — Воро . . . » В цю мить я відчув на собі чийсь гострий погляд. І це не був її погляд. Піднявши голову, я зустрівся очима з Ганною

Денисівною. Вона стояла в дверях свого кабінету, вказувала мені зором на дівчину, беззвучно, самими губами шепотіла «вона» і робила якісь знаки, яких я не розумів.

Сумніву не могло бути. Ганна Денисівна знала дівчину особисто. Мій плян зробити її Воробійовою пішов нанівець. Кров ударила мені в голову, застукала в скронях, але я опанував себе і заспокоївся. Передо мною був приклад цієї дівчини: кілька днів тому вона втратила матір, не знає, що чекає її — і виглядає спокійною, навіть веселою.

Сильну волю має той, хто усміхається своїм стражданням!

Поволі заповнював я анкети, нарешті дійшов і до паспорта. Я підводив її до стіни — міряти, дивився на її русяве волосся, заглядав в очі — і в перший раз робив це без жартів, з серйозним обличчям. Вона спочатку посміхалася до мене, а потім, бачачи мою похмурість, перестала. Вона не цікавилась, як інші, тим, що я писав, а розглядала чорнилицю, стіл, Марію Федорівну, мою стрижену голову.

І раптом у мене спалахнула нова думка: на запитання про національність не записувати їй нічого! Може, Ганна Денисівна не помітить і приб'є печатку. Але Ганна Денисівна щільно стежила за кожним моїм рухом.

— Пам'ятайте, що я вам казала! — пролунав її голос.

Я згадав, що Ганна Денисівна, вчителька з фаху, кілька днів тому розповідала про своє вміння читати рухи пера, як ми читаємо літери.

І я написав: «Judin».

Дівчина дивилась на підлогу.

Потім я звелів їй підписатися в якомусь зошиті, потім дав для власноручного підпису її страшний паспорт.

Вона підписалася, не глянувши на ті рядки, де стояв смертний вирок. Потім керівниця ствердила вирок печаткою, і я віддав новий паспорт його власниці.

І знову я зазирнув в очі дівчині. Вона нічого не зрозуміла.

Мені хотілося, щоб вона протестувала, кричала, кинула паспорт мені в обличчя, — а вона сховала його в кишеню, усміхнулась лагідно і привітно і, сказавши «До побачення», вийшла.

3

Один з найкращих засобів заспокоїтися, приглушити голос сумління — це якнайсильніше обвинувачувати самого себе, дати сумлінню кричати, що воно знає і як воно хоче.

Тоді воно скоро втомиться і засне.

Ідучи з роботи додому, я ляв себе безвольним дурнем і боягузом. Треба було відмовитися, сказати, що я не буду виписувати їй паспорт. Але що б з того вийшло? Паспорт замість мене видала б Марія Федорівна, і ніщо не змінилось би. А мене могли б звільнити з роботи і позбавити моїх 500 грамів хліба, а також надії здобути паспорт для себе.

Ні, так не можна міркувати. Найганебніше виправдування — це казати: «Якби цього вчинку не зробив я, його зробив би хтось інший».

... Чому я не спитав її, як інших, про національну приналежність? Не вистачило сили?

А на те, щоб крадькома, підступно і підло записати її жидівкою — вистачило?

Вдома, випивши чаю з просяним хлібом, я кинувся до книжки: в книжку хотілося мені втекти від страшної дійсності. Тому й письменника я шукав такого, щоби

твори його були відбитком не дійсності, а вимріяного, вигаданого, казкового світу, тільки в нім, письменнику, існуючого. Мій господар наніс за півтора місяця своєї бібліотечної праці понад сто книжок, так що я мав з чого вибирати. І я взяв Сологуба — того, що казав про себе: «Веру шматок життя, брудний і сірий, і творю з нього солодку легенду, бо я — поет».

Це були поезії Сологуба.

Я розкрив книжку там, де розкрилось, і почав читати те, на що упав погляд — останні рядки якоїсь поезії:

Хоть бы сгинул ти сам,
Но того, кто взывает, спаси!

Звідкись на мене глянули знайомі сіроблакитні очі, і відразу стало цілком ясно, що я маю робити. Я прочитав цілу поезію, повторив тихенько два її останні рядки і сказав півголосом: «Я мушу її врятувати, хоч би ціною своєї загибелі».

— Що? — перепитала мене з другої кімнати дружина Петра Матвійовича.

— Я зараз іду до Вані, ночуватиму в нього, — відповів я.

— Таж пізно, тепер за чверть шоста, ви не вправитесь до нього дійти. Ви ж знаєте: ходити вільно лише до шостої.

— Нічого, я встигну.

Я не помилився, що пішов до Вані. Знову розказував він мені про останні хвилини єврейської вулиці, біля якої жив.

— Ти знаєш, що сказала мені стара Сурка перед тим днем, як її забрали? Каже: «Якби цей пес Гітлер лизнув мое серце — він би здох, таке воно гірке».

... Чому вони не виїхали, — шкодував Ваня. — Невже вони не знали, що їх чекає?

— Поперше, серед старої, передреволюційної єврейської інтелігенції було чимало ворогів большевизму. А біднота просто не мала змоги виїхати.

— А леж тепер: одного забирають, а другий сидить вдома і дожидає, коли прийдуть по нього. Тікав би, дурний, або ховався.

— Вони, Ваню, сподіваються, що їх мине. Слабі духом завжди розраховують на краще, вони робляться оптимістами тому, що в них не вистачає сили визнати жахливу правду. Питаєш, чому не ховаються? А хто ж їх прийме? Одні радіють з приводу їх загибелі, другі бояться дати притулок. Ти, скажім, прийняв би кого небудь?

Ваня глянув мені в обличчя, щось роздумуючи. Потім нахилився до мене близько-близько і всміхнувся:

— У мене минулої ночі ночувала одна єврейка.

— Молода?

— Яка там молода, років сорок п'ять.

Тепер я нахилився до Вані. — Слухай, Ваню! — і почав розповідати йому історію про страшний паспорт.

— Отже, — скінчив я, — ми з тобою повинні цю дівчину врятувати.

— Добре, я сховаю її на кілька днів, але надовго не можу, бо...

— Ні, мова йде не про сховище. Ось слухай. Пашпорти колишнім червоноармійцям я видаю на підставі посвідок райвоенкоматів. Ці посвідки здебільшого не друковані, а писані хемічним олівцем на клаптиках паперу. Вони іноді виглядають дуже підозріло, але дійсності печаток на них, крім мене, ніхто не перевіряє. Я записую номер посвідки і повертаю власникові з позначкою, що паспорт видано. Отже, я нічим не ризикую, видаючи паспорт за фальшивою посвідкою. Розумієш? Ми зараз зробимо тобі таку посвідку, приб'ємо печатку з п'ятака, завтра ти прийдеш до мене,

і будемо мати для неї паспорт. А ім'я ми запишемо тобі таке, щоб було і чоловіче, і жіноче. Наприклад: Александр, а дописати літеру — вийде Александра.

Ваня плигав по кімнаті і ловив мене в обійми.

— Не радій, — казав я йому, — це не так просто зробити. У нас на дорозі ще може з'явитись тисяча непередбачених перешкод.

4

І справді — перешкод постало досить.

Як тільки я прийшов до установи, керівниця суворо попередила мене, щоб я не видавав паспортів нікому, хто не зареєстрований в арбайтсамті. Така постанова існувала з самого початку, але я не дуже її дотримувався. Особливо, коли приходили гарненькі дівчата — шкода було посилати їх до арбайтсамту, де стояв півтисячний натовп і де людина мала не знати нащо змарнувати день.

Ваня прийшов, як ми й умовились, о пів до десятої. Людей до мене, як на злість, з'явилося багато. Я щойно почав виписувати паспорт старій, дурній і глухій, як дерево, неписьменній бабі. Документи в неї були потерті і подерті і не надавались до прочитання, доводилося про все розпитувати, а вона не знала, не чула або не розуміла.

Мені треба було змайструвати паспорт для Вані якнайскоріше: дівчину могли кожної хвилини заарештувати, — і тому я, скінчивши клопіт з бабою, взяв від Вані його посвідку, не дотримуючися черги.

Золотозубий з черги голосно запротестував:

— Куди лізеш без череди? Ти, мордо!

На шум впливла з кабінету Ганна Денисівна.

Вона взяла в мене з рук Ванину посвідку, моєю рукою писану і з фальшивою печаткою. Напевно, я зблід.

Вона звернулась до Вані:

— А де ж тут штамп арбайтсамту? Ідіть негайно на реєстрацію в арбайтсамт і не порушуйте тут порядку.

Потім до мене:

— Я вам що казала? Без довідки арбайтсамту нікого не реєструвати. Не заводьте в мене своїх порядків.

Золотозубий нахаба з переможним поглядом простягав мені свої папери.

Ваня, з посвідкою в руках, промайнув за спинами і зник.

Все пропало.

Було сім хвилин по дванадцятій. Марія Федорівна, секретарка, вже пішла обідати. Ганна Денисівна замикала стіл і збиралася також відходити. Я хотів її переждати: можливо, вона не замкнула в шухляді блянків для пашпортів, і я спробую пару з них украсти: один — собі, другий — єврейській дівчині.

Раптом двері відчинились і вскочив... Ваня. Він важко дихав, обличчя його було червоне і спітніле. На пальті з розірваним рукавом бракувало кількох гудзиків.

— Ось... уже... печатка арбайтсамту, — задихаючися, говорив він.

— Тепер ми не урядуюмо. Прийдіть о другій годині, — сказала Ганна Денисівна.

Я почав благати:

— Ганна Денисівно! Я випишу йому зараз. Навіщо йому приходити вдруге.

— Не заводьте тут своїх порядків. Ідіть обідати. Я замикаю канцелярію.

Після обіду, коли я нарешті взявся до Ваниного пашпорта, знову трапилось непередбачене і несподіване. Прийшов Ванин знайомий.

— А, Ваня, і ти тут. Ну, как дела? Пашпорта дожидаєш? Так ти ж не туди прийшов, хіба тобі тут треба получать? Це — головний реєстраційний пункт, для центральних вулиць. А ти живеш десь на Чортопхалівці, тобі треба на пункт «Д».

На щастя, Ганна Денисівна нічого не чула. Я сидів за своїми паперами і удавав, що теж нічого не чую. А серце стукало стривожено: цей тип обов'язково захоче подивитись на новий Ванин пашпорт. Я мушу його якось вирядити звідси.

Підіймаю голову і звертаюсь до нього:

— Ви, властиво, в якій справі?

— Пашпорт мені, для дочки, дочка якраз, розумієте, захворіла, так чи не можна, щоб без неї виписати. Я все розкажу, що вам потрібно.

— Принесіть посвідку від лікаря, що вона дійсно є хвора, і тоді випишемо. Або можна навіть не від лікаря, а від управдома.

Мені здавалося, що справа врятована, що він побіжить до лікаря, але ні — він знову підходить до Вані і говорить, говорить . . .

Поклавши Ванин пашпорт під папери, я переписую щось непотрібне. Нервове обурення моє росте й росте. Я вдруге підіймаю голову:

— Любий пане, ви заважаєте мені працювати. Ідіть собі до свого лікаря, та поспішайте, бо ми закриваємо канцелярію о четвертій і ви не встигнете.

Багатослівне прохання вибачити, багатослівне прощання з Ванею — і тип зникає.

І ось уже все готове.

Намагаючись удавати з себе спокійного і безтурботного, підходжу до Ганни Денисівни — за печаткою.

Цікаво було б мені знати, який я тоді мав вигляд, чи не зраджував я себе, чи добре володів собою, чи не можна було помітити, що в душі моїй діється.

Знаю тільки, що Ганна Денисівна не помітила нічого. Вона взяла в мене з рук паспорт — переглянути. Що, якби їй спало на думку перевірити відповідність зазначених у документі прикмет з прикметами Вані, що сидить біля відчинених дверей реєстраційної кімнати?

Що з того вийшло б? Ваня мав високий зріст, кругле обличчя, темне волосся, карі очі. А в паспорті було записано: зріст середній, обличчя овальне, волосся ясно-руже, очі сіроблакитні.

Ганна Денисівна кладе паспорт на стіл і прибиває печатку. Печатка виходить бліда і перевернута догори ногами. Ганна Денисівна зосереджено наливає чорнила на штампову подушку, міцно притискає до подушки печатку і енергійно прибиває її вдруге на тім самім місці. Два відбитки зливаються, і на папері не можна нічого розібрати. Керівниця довго думає і тихо каже:

— Випишіть йому другий паспорт. Цей — зіпсутий.

Я сів писати другий паспорт. А щось підгонило мене, кричало мені: швидше, швидше!

Нарешті готовий і цей паспорт. Ось уже й печатка прибита.

Я підходжу з ним до свого столу і похапцем виправляю: з Александра роблю Александру, з «руссе» — «руссін», з 1915-го року народження — 1925-ий. Марія Федорівна здивовано поглядає, що я роблю. Але нехай. Віддаю паспорт Вані і тихо кажу:

— Чекай на вулиці. Зараз вийду.

Марія Федорівна чує і питає мене:

— Це ваш приятель?

Кажу «так» і звертаюся до Ганни Денисівни:

— Мені треба сходити в одне місце. Я за півгодини вернусь.

Відповідь така, як і треба було чекати:

— Ніяких блукань у службові години!

— Ну, то я йду без дозволу!

Стоїмо у великому жактівському будинку, біля кімнати ч. 8.

Вона мешкає тут, ця дівчина з сіроблакитними очима, ні, мабуть, тут вона мешкала, бо двері замкнені і ніхто нам не відчиняє.

Може, вона боїться відчинити?

Може, її саме немає вдома?

Може, вона втекла, у когось заховалася?

Тільки не наважується ніхто з нас вимовити останнього «може»: може, вона вже там, де її мати?

Стукаємо до сусідів. Відчиняє якась розпатлана і боса жінка. Я говорю їй:

— Ми службовці міської управи. Нам потрібно бачити Ірину Васільєву. Чи не можете ви сказати, де вона?

— Сходіть на Глинище, там і побачите... — двері з гуком зачиняються.

— Ваню! А де це Глинище?

— За містом, де німці жидів розстрілюють.

Щоб перевірити вістку, ми звернулися до другої сусідки.

Вона розповіла про все: як заарештували матір Ірини, як плакала дівчина, як настрашилася вона вчора, коли прочитала вдома в своєму новому паспорті, що її трактують як жидівку. А сьогодні — недавно, тількищо, не пройшло ще й години — з'явилися німецькі жандарми і забрали її.

Вже вона, мабуть, не повернеться.

Я більше не заходив до місця своєї праці. У фатально запізнілому паспорті я знову переробив Александру на Александра, 1925-ий рік на 1915-ий, а Russin на Russe,

сховав його в кишеню, взяв у торбинку денну пайку хліба та трохи сухарів від Вані, поклав туди ж книжку поезій Сологуба, подякував Петрові Матвійовичу і його родині, попрощався з Ванею і пішов на захід — міряти хворими своїми ногами несходимі дороги.

ВТЕЧА

1

Двома чорними очима дивилась на мене смерть. Я сказав: не «парою очей», а «двома очима». Ці очі не належали одній людині і одночасно вони їй належали. Вони не були розташовані поруч, одне біля одного. Перше, нерухоме, знаходилося трохи далі від мене і вище, друге — нижче і весь час коливалося, то наближаючись, то віддаляючись. Верхнє було оком людини з брудною стрічкою навскіс через обличчя, стрічкою, під якою ховалося, якщо воно було, друге око; нижнє — отвором на кінці автоматичного пістолета. А поза тим між ними не помічалося великої різниці: обидва були круглі, чорні, і в обох була смерть.

— Ти, гад, чіво тут шляїсці? Пачіму ні на фронтє?
— зашипів до мене власник пістолета.

Я стояв проти нього з піднятими догори руками і не знав, що казати. Мені дуже хотілося вдарити його ногою в підчерев'я, а тоді було б видно, що треба робити. Але за ним стояло ще трое озброєних типів. Найгірше, що я не знав, з ким маю справу. Ці люди виглядали такими, що мають владу, але, як мені здалося, вони не належали до нової адміністрації, ні до поліції, бо хіба ті питали б мене, чому я не на фронті? Вони без стуку

і не привітавшись увійшли до хати, де господарі прийняли мене переночувати. Звеліли дати їм повечеряти, потім звернули увагу на мене, — і в ту ж хвилину, як вони довідалися, що я не син господарів, а випадковий подорожній, я побачив перед собою танцюючий у п'яних руках пістолет.

— На каком фронті? — запитав я трохи дурнувато — з метою виграти час і зрозуміти, що саме маю брехати.

—! Фронта ні знайш? — знову зашипів перев'язаний.

— Астафь іво. Відіш, парінь сдрефіл, — сказав один із тих, що стояли позаду. — Січас... — і він додав непристойність, пояснивши нею, що саме мало б статися зо мною в наслідок того, що я «сдрефіл».

Інші зареготали.

Я зрозумів це як добру ознаку і опустив руки. Перев'язаний знов замахав пістолетом, але високий з неголеною бородою став поруч нього і запитав досить спокійно:

— Дакументи у тібе йость?

Я витягнув йому свій паспорт, де свідчилося, що я — Александр Васільєв, росіянин, 1915 року народження, — паспорт, який мав урятувати життя іншій людині, а тепер хто знає, чи врятує мені. Паспорт викликав зацікавлення. Ні один з типів не розумів добре по-німецьки, і я мусів їм усе перекладати. Раптом рудому, маленькому, що стояв ззаду, спало щось на думку.

— Рібята! Шпійон! — сказав він, показуючи на мене. — Звідки у звичайної людини може взятися німецький паспорт. Не інакше, як шпійон. І по-німецьки знає.

— А ти придивися ліпше, — відповів я йому. — Цей паспорт такий мій, як і твій, — і показав на виправлені місця. — Бачиш, підроблено?

Після короткого допиту: хто я, звідки, куди йду, чи був в армії і так далі — високий скомандував:

— Підеш з нами!

Перед цим я не чув нічого про советських партизанів. Судячи по вигляду цих озброєних, наполовину повійськовому одягнених людей, я взяв їх за уламок розбитої німцями військової частини, яка пробивається до своїх, на схід. Я відповів мовчанням, що було прийняте за знак згоди.

Так потрапив я до «соединенія, котрим командує товарищ Фьодоров». Загін мав стати дивізією, але покищо складався з кількох командирів і комісарів, начштабу, радиста, лікаря і тридцятьох подібних до мене випадкових подорожніх. Вісім днів проблукав я з цим загonom. Я бачив, як здирали шкіру з живого німця, за якого було потім розстріляно сто ні в чому не винних мешканців найближчого села. Бачив, як знайшли замерзлого чи, може, вбитого, а потім зледенілого німецького солдата. Йому відрубали ноги і пальці рук і внесли до хати, щоб розморозити і стягти з ніг чоботи, а з пальців — золоті обручки. Я бачив, як розстрілювали трьох таких, як я, хлопців, що верталися з полону чи просто з «окруженія» додому. Двох розстріляли за те, що вони відмовлялися вступати до загону, мовляв, ми вже своє одвоювали, нам аби скоріше до баби на піч. Одного розстріляли такого, що погодився і був зарахований до котрогось із «отрядов», а потім спробував тікати.

На мое щастя, мені не доручали розстрілювати: начальник штабу призначив мене на перекладача, писаря (без канцелярії і без паперів) і завідувача культурно-масової роботи. Найкраще було те, що мене звільняли від т. зв. нарядів. Передо мною цілком несподівано відкрився найлегший і найпростіший шлях до орденів,

слави і, головне, для легалізації своєї підозрілої з соціального погляду постаті. Я міг би...

І саме тоді, як я дивився на труп розстріляного за втечу, я сказав собі, що найближчої ночі мушу тікати — я.

Але тікати так, щоб моя втеча була помстою і за тих трьох, що їх розстріляно при мені, і за тих, невідомо скількох, що їх вони постріляли раніше, і за тих, що їх розстрілюватимуть у майбутньому.

Мені ніколи не траплялось убити людину. Це не значить, що я проти вбивства взагалі, що я вважаю, ніби вбивати не можна ні при яких обставинах. Ні, зовсім ні. В моєму житті було кілька випадків, коли варт було вбити, коли слід було вбити, коли неодмінно треба було вбити; були випадки, коли я, рятуючи чужу честь або власне життя, підіймав озброєну руку, але ніколи я не позбавляв життя. Навіть тоді, коли ми з товаришем залишили одного розпусника лежати на дорозі з проламаним черепом, — по деякім часі ми довідалися, що «потерпілий» уже виписався з лікарні. Іншим разом, коли я підскочив до переслідувача, який вистріляв по мені всі свої набої, куля його супутника, що цілив, безумовно, в мене, поклала його мені під ноги.

Але тепер я був певний, що таки уб'ю.

2

Він спав подвійно-міцним сном: стомленої і підпитої людини. Ми спали, не роздягаючись, тільки скинувши взуття і розстебнувши на собі, які тільки можна, гудзики. Насамперед я застебнув, як годилося, ці гудзики, підтягнув пояс, знайшов серед чужих теплих речей, якими був укритий, свою холодну ватянку. Залишилося взуття. Я навіть не особливо дбав про тишу: якщо він

прокинеться — тим краще. Все одно автомат ближче до мене, ніж до нього.

Біля груби стояли його нові чоботи і мої старі черевики, важчі від його чобіт і більші на два номери, ніж мені було потрібно. Я взяв його чоботи. Тут же, коло груби, між двома полінами дров лежала і сокира. Це я навмисне заходився вчора ввечері колоти дрова і, замість віддати сокиру господарям, поклав її між дровами.

Я озирнувся на всякий випадок — чи не стежить хтось за мною — і взяв сокиру. Вона була тупа і в двох місцях вищерблена. Може, ліпше вдарити обухом?

Не навшпиньки, але ступаючи всією ногою, я підійшов до ліжка (він спав на ліжку, йому як майбутньому командирові не випадало спати на підлозі). Я не спішив — до швидких дій змушує звичайно страх, а чого я мав боятись: господарі сплять у другій кімнаті; рудий Сенька стоїть на варті і повернеться приблизно через півтори години. А цей — його справа скінчена.

Я зупинився над ним. Скісний промінь місяця падав на ріг його подушки і відбивався від неї, як відбивається тонкий струмінь води від твердої поверхні — розсипаючись на міріяди світляних бризок. А побіч цього світляного фонтану, ледве освітлена найдальшими його бризками, темніла розкуйовджена, важка голова. Вона вгрузла, ніби вп'ялася в подушку. Тверда, як дріт, щетина неголених щік колола ніжне полотно. Підголювана колись брова обросла зверху і знизу широкими смугами темної шерsti.

Як би його поцілити так, щоб кров не бризнула мені на обличчя чи принаймні на одержу?

Я став зручніше, щоб розгорнутися до удару, стиснув обома руками держак і несподівано спостеріг, що моя права рука хоче покласти хресне знамено. Що за дивацтво? Я не хрестився, мабуть, років із десять, а чому саме тепер захотілося мені перехреститись?

Тепер чи після? Краще після . . .

Я відвів сокиру для більшого розмаху і в цю хвилину відчув, що зарубати сонного — це зовсім не те, що вбити того, хто нападає на тебе чи бодай від тебе обороняється. Здивовано відчув, що хочу ухилитись від удару — ніби цей удар не я маю завдати, а хтось у мене мусить влучити. Так, коли хтось іде по льоду і несподівано на ваших очах провалюється в полонку, а ви хапаєте руками повітря, щоб затриматись і не впасти, ви відчуваєте гострий холод, неначе ваші ноги спинилися в крижаній воді. Або коли за три кроки від вас авто з божевільною швидкістю підімне перехожого, ви скрикнете і заплющите очі, не усвідомлюючи собі того, ваше власне чи інше життя уривається цієї миті.

. . . Я зробив крок назад і впіймав себе на тому, що пригадую постать Раскольнікова з баченої колись акварелі Каразіна. Раскольнікова в хвилину вбивства, з закривавленою сокирою. Але для чого це мені тепер? Що спільного межі мною і Раскольніковим? Хіба те, що обидва ми користуємось тією самою зброєю? А поза тим . . .

Раскольніков вагався, мучився, пробував, а я, обмірковуючи свій плян, не зазнав жодних сумнівів і задумане виконаю легко, з тією самою легкістю, з якою рубав цей чорнявий начштабу ноги й пальці замерзлого німця. Я вдруге підніс сокиру для удару і вдруге відчув, ніби хтось не дозволяє мені зробити те, що я хочу. Я давно вже, від дитячих років помітив у собі якусь сторонню силу, що з'являлася лише в найвідповідальніші, гостронапружені хвилини мого життя; іноді вона штовхала мене на ті чи інші вчинки, іноді стримувала, але завжди я був паном і над собою і над нею, завжди був сильніший від неї. Я переможу цю силу і тепер, тільки . . . тільки все таки, як було б добре, коли б він прокинув-

ся! Коли б він бодай побачив свою смерть, бодай зрозумів, чому і за віщо гине. Хіба збудити?

А, може, тоді в мене лишиться ще менше рішучості для виконання задуму? Бо я побачу перед собою очі людини, з якою, будь-що-будь, їв разом хліб і пив горілку; людини, що ставилася до мене ліпше, ніж інші, хоч і не була ліпшою від тих інших.

Я став зручніше, щоб ударити з усією силою, і відсунув стілець, що стояв біля ліжка. Зробив я це обережно і здивувався: для чого ця обережність? Адже мені має бути однаково — почують мене чи не почують. І знову я стиснув чимдуж держак сокири. Невиструганий, кострубатий, він натер мені мозолі, коли я рубав дрова. Може, загорнути руки хусткою, щоб не вразити вчорашніх мозолів? Але годі роздумувати, я й так стою над ним уже декілька хвилин і не наважуюсь ударити. От якби непередбачено повернувся до хати Сенька, тоді я мусив би боротися з двома; це додало б мені рішучості. До того ж Сенька — падлюка з падлюк, і з нього легше було б почати.

Я поклав сокиру на місце і підійшов до порога. Коли я взявся за клямку дверей, ззаду заскрипіли пружини ліжка, щось заворушилося, замурмотало... «Він прокинувся!» — усвідомив я собі, і були в цій свідомості і страх, і жаль, і радість. Я підскочив — як був, беззбройний — до ліжка... Ні, він тільки повернув голову, випростав руку і спить так само міцно, як і перед тим. І раптом мене охопила палаюча лють на себе, на своє безсилля і на нього, ніби зачарованого в своїй недоторкальності ворога.

Рішуче і спокійно я підійшов до груби і взяв ту саму сокиру. Ще два ступні, і я вже біля ліжка. Місячний промінь уже зник (мабуть, я таки чимало простояв, роздумуючи, якщо він устиг зникнути). І знову, як

і перше, невидима рука спинила мою піднесену руку з сокирою. Звідки бралася вона, ця незнана сила? Це трохи нагадувало мені ту хвилину, коли я в перший раз пірнав у річку з високого берега. Берег був глиняний, підмитий, і в ньому не можна було помітити нічого надзвичайного. Але коли я підійшов до кручі, щоби стрибнути вниз, як це робили мої товариші, виявилось, що там, над кручею діє якась невідома сила і не пускає мене, не дозволяє зробити останнього, рішучого кроку. Тоді я досить легко переміг ту силу, — можливо, тому, що боявся бути смішним для товаришів. Тепер та сама чи подібна сила, про існування якої я ще п'ятнадцять хвилин тому зовсім не догадувався, здавалася мені твердою, міцною, непохитною.

Ні, я таки справді не можу забити сонної людини. Я не виконав і не виконаю свого пляну.

Я вийшов на ганок. Клямка сінешних дверей опекла мою руку морозним залізом. Місяць торкався верхів далекого лісу, його світло зробилося вже млявим, безсилим і з кожною хвилиною ставало слабшим.

Я пішов навпростець, через городи, якоюсь собачою стежкою — туди, де заходив місяць. Іти було важко, — можливо, тому, що я час від часу провалювався в сніг, можливо, тому, що я відчував себе зламаним, знищеним, не гідним того уявлення, яке склав про себе на підставі свого минулого. Мене зрадила моя воля, а це гірше від зради коханої. І я знав, що це не фізична втома, а зовсім інший тягар тиснув на мене, гнув додолу: камінням лягають на нашу душу неказані слова і недоконані вчинки.

СОХАЧОВКА

На дороговказі стояло: Sochatschowka — 17 Km. Сохачовка.

Я йшов, не уповільнюючи кроку, але думка моя спинилася, стала на цьому слові: «Сохачовка». Де й коли чув я таку назву? В цій місцевості я вперше, мапи з собою не маю і навіть не бачив ніколи такої мапи, де міг би помітити і запам'ятати непотрібну мені подробицю — якусь Сохачовку. Може, існує ще інша Сохачовка, про яку мені доводилося чути? Вдома у нас такого села чи містечка не було; під час моїх довголітніх блукань я, здається, теж ніколи не потрапляв до жодної Сохачовки. Чи не згадується ця назва в творах якогонебудь письменника? Також, здається, ні.

Але чому слово Сохачовка так дивно мені знайоме? І чому тхне від нього якоюсь бридотою, чимось невимовно гидким? Так, ніби трупний запах чути в цьому слові?

А, може, просто я душею втомився, зіпсував свої нерви, другий тиждень утікаючи від советських партизанів і німецьких жандармів, розгублюючись перед дилемою: щоб обминути німців, треба йти через болота і хащі, де сидять партизани, а щоб не потрапити до партизанів, треба вибирати великі шляхи і міста, де полюють на таких, як я, німці.

Я знав, що нервовим людям часто здається, ніби те, що з ними діється, вже колись було. Тож, напевно, і мені лише здається, а насправді я ніколи тут не проходив, ніколи не бачив цього дороговказа і не читав того, що на ньому написано.

Такі міркування допомогли, нарешті, моїй думці відірватись від проклятої Сохачовки і повернутись до дійсності.

Я роздивився навколо.

Сніг, сніг, сніг.

Сивий ліс на обрії. Дорога підходить до села. Це те, що довкола мене.

Торбинка ріже плече, болять натерті і обморожені ноги, пальці рук посиніли від холоду і не згинаються, крізь дірку на коліні (вчора упав і роздер штани) проходить колючий холод, і права нога поступово стає цілком дерев'яною.

Почуття голоду — не дуже сильне; з ним можна боротись, можна примусити себе його не помічати. Почуття втоми — наростаюче, всеохоплююче; з чим боротися стає все тяжче і тяжче. Це все мое зовнішнє і мое внутрішнє.

І стало шкода, що я відірвався від своїх міркувань про те, чому я ніби вже давно знаю про існування Сохачовки.

Але ось уже й село.

Властиво, те, що було передо мною, ніяк не нагадувало села в нашому, українському, значенні цього слова. З далекого дитинства пригадувалися мені рідні села: обгороджені парканами чи лісами двори, де обов'язково хлів виходить боком на вулицю, в дворах — колодязі з незмінними журавлями; хати, сліпуче білі на весні і влітку, а взимку обкладені мохом або обставлені очеретом; високі клуні; верби з незліченними воронячими гніздами, сади — на весні в блідорожевому димі квітів, влітку — в шовковому шелесті листя, взимку — в срібних іскрах інею.

В тому, що я тількищо назвав селом, не було нічого подібного: розсипані понад вулицею хати, подекуди притулені до хат хлівчики, з дощок і очерету зліплені. Жодної клуні, жодної ознаки огорожі. На всьому — печать недбалости, занепаду, рокованости.

Передо мною розкинулась російська «деревня».

Ген далеко, посеред широкої, як площа, вулиці, стоїть, розмовляючи, кілька жінок.

І я попрямував до них, хоч на власному досвіді добре пізнав, що з проханням, де можна переночувати або попоїсти, нема чого звертатись до людей, яких зустрічаєш на вулиці. Відповідь буває стандартна: «О, у нас іще ніхто не вмер на дорозі! Заходьте до хат, люди приймуть і нагодують».

І ніхто не скаже: «Ходімо до мене».

І не намагайтеся довідатись, де саме можуть прийняти і нагодувати.

Заходите до першої-ліпшої хати. Там дивиться на вас, широко розкривши роти і очі, шестеро або й восьмеро наляканих дітей, старшому з яких років дванадцять. Не пробуйте допитатись: де мама.

Ідете до другої хати; там чути голосну розмову; двері замкнені. На ваш стук у вікні з'являється обличчя і зникає ще швидше, ніж з'явилося. Більше не стукайте: вам не відчинять.

Ідете далі. На диво чепурна, заможна хата. Всередині досить простору і світла. Вас зустрічає привітний, співчуваючий господар. У нього, як бачите самі, немає місця, де ви могли б переспати ніч, а їсти — у них самих їсти нічого. Йому дуже-дуже шкода таких бідолах, як ви, але чим він може допомогти?

Погоджуетесь з ним і відходите геть.

В наступній хаті господар має лукаві очі і хитру посмішку. Він починає з допиту: «Так що ж це ти, брате, і за советів воювати не схотів і від німців утікаєш? А ти знаєш, що за це буває? Он у нас зустріли німці трьох таких, як ти, вивели за село і розстріляли. Досі лежать непоховані, йтимеш — побачиш!» І весь він при цих словах такий усміхнений, ніби розповідає вам про найбільшу радість.

Уже тоді, коли ви загубите рахунок перейдених хат, вас нарешті приймуть по-людському. Переночувати в них можна, правда, на підлозі, ну, нічого, принесуть соломи. А їсти — сідайте, сідайте, в них є, хоч, може, й не таке, як у вас вдома. Ви їсте з підозріло-брудної миски безсумнівно-брудною ложкою і помічаєте, що в темному кутку на ліжку хтось стогне. Питаєте, хто це і що з ним, чи, може, хто хворий?

Так. Це їх старший син, парубок. Він тяжко хворий. У нього плямистий тиф.

Тож блукання від хати до хати було неприємним, принижуючим і майже таким безуспішним, як і звернення до людини, яку зустрічаєш на вулиці. І, мабуть, для того, щоб виграти п'ять хвилин часу, щоб розпочати свої жебри на п'ять хвилин пізніше, я і пішов, минаючи перші хати, до баб, що гомоніли на вулиці.

Було їх три.

Одна тримала на плечах коромисло з повними важкими відрами; відра другої стояли на землі, а сама вона спиралася на криве, дугою, коромисло. Третя, молода і струнка, не мала при собі нічого і була одягнена поміському.

І від того, що я бачив струнку вчительку (бо хто ж вона могла бути, як не вчителька?) в міській убранні чи ще від чогось, від якоїсь причини, що я її не усвідомив, стало мені легко і радісно, неначе я зустрів щось знайоме і рідне.

Облич я не міг бачити: дві стояли до мене спинами і загороджували третю.

Коли я наблизився до жінок, всі три, ніби на команду, урвали галасливу розмову і повернулись до мене.

Найстарша, широкоспина баба з коромислом на плечах, була безноса. Навіть ознаки, що така частина лиця, як ніс, у неї колись існувала, на віддалі двадцяти кроків не можна було помітити. У другої на попелясто-сі-

рому обличчі замість носа стирчало щось подібне до малинового гудзика, перегнутого набік і сплющеного.

Обличчя третьої, молоденької, що виглядала на вчительку, було сховане під перев'язками, так що відкритими лишались тільки рот і очі. Я відчув, як десь у глибині змученої моєї душі ворухнулася гадюка огиди.

Обминути жінок, пройти біля них, наче б то не звернувши уваги, було вже пізно: досі я йшов просто до них. Зайти в найближчий двір — тим більше запізно.

І я наблизився, привітався і звернувся з звичайним своїм запитанням: де міг би я повечеряти і переночувати?

— А вот Маріша к сабе у школу вазметь. Вазмеш, Маріша?

Вчителька (тепер не лишалося сумніву, що це була вчителька) глянула на мене з-поміж своїх перев'язок.

— А вошай у табе многа? А то я на днях прийняла аднаво, так он мне, падлец, полную піріну вошай напустіл.

І від її голосу, не зважаючи на брутальність слів, війнуло на мене несподіваним теплом забутої минувшини. Ніби щось спалахнуло на мить і згасло. За яких обставин чув я цей голос? Або — чий голос він мені нагадує?

— А малий нічаво, — сказала, розглядаючи мене, жінка з малиновим гудзиком замість носа. — Саткуда?

— З самого фронту.

— А далеко ідеш?

— Додому; на Україну.

— Так ви з України? — заговорила вчителька, несподівано звертаючись до мене на ви і переходячи на українську мову. — Земляка прийняти треба, — і далі знову по-російському і на ти: — Ти абажді здесь на улiци, а я збегаю, малака дастану.

На мене дивилися веселі, доброзичливі очі, до мене посміхалися гарно окреслені уста. З-поміж перев'язок...

Я кивнув головою на знак згоди.

Вона швидко і граційно повернулася на лівому закаблуці і побігла.

І тоді я впізнав.

Впізнав її по цьому руху, по цьому швидкому повороту.

Але я не кинувся за нею, не крикнув їй услід: «Марусю!»

Я спустив очі додолу, щоб силою свого погляду не примусити її обернутись. Бо тепер, коли впізнав я, вона також впізнала б.

А безноса цокотіла до мене:

— Іш как бігить! Хахлушичья. Гадов пять в нашей дівенні живеть. А хлопцав любя... Усе пленние да ей начивать заходя.

— Усех мужиков било піріманіла, — додала друга.

— А песні іграя — во здорова! — знову вставила перша.

Стукнули двері сіро-облупленої хати, куди побігла Маруся. Треба було тікати звідси якнайскоріше, поки вона не бачить. Я спитав:

— А як зветься ця деревня?

Баби відповіли разом: Мітрюхіна чи Петрюхіна — я не дочув, та й не дослухався.

— Еге, та я ж не туди потрапив. Мені ж на Дерюгіну треба. (Дерюгіна була «деревня», через яку я проходив дві години тому).

— Начюй у Маріше. Куди пайдеш?

— Та на мене в Дерюгіній товариш чекає. Ви краще скажіть, де дорога на Дерюгіну.

Мені вказали на той шлях, яким я щойно прийшов. Я подякував і якнайшвидше пішов геть.

Десь грюкнули, відчиняючись, двері. Це, напевно, вийшла Маруся. Серце моє тремтіло, почуття було таке, ніби хтось бере мене за плечі і силоміць повертає лицем до неї. Але я прототився невидимій руці і крок за кроком відходив все далі й далі, дивлячися собі під ноги.

Не оглядатись, тільки не оглядатись!

2

На весні 1936 року я жив... може, у Воронежі, може, в Орлі чи Брянську — зрештою, це не так важливо. Моя кімната містилася далеко від центру, на тихій вулиці з маленькими ідилійними будинками і з сірими парканами, над якими звисали китиці бузкового цвіту. Вулиця була розмита дощами і цілком непридатна до будь-якого проїзду, зелена і соняшно-мрійна вдень, а вночі повна запаху квітів і солов'їного співу.

Якось у неділю я підійшов до вікна — голитись. Сліпучий соняшний промінь ударив від мого дзеркала мені в очі, а потім, коли я повернув дзеркало, — в стіну зеленого тривіконного будинку на протилежному боці вулиці. Тепер у мене був у руках ключ, за допомогою якого я міг дізнатися, що діється там, у чужому помешканні — і я почав водити променем по вікнах.

Якщо б вам, панове, було дев'ятнадцять років, ви, напевне, зробили б те саме.

В першому вікні я не завважив нічого цікавого: в глибині кімнати — шафа, на стіні — малюнок у широкій рамі. Я перевів мій прожектор на друге вікно. Промінь спинився на гарненькому дівочому обличчі. Русава дівчина, не більше, як сімнадцяти років, сиділа на ліжку і щось читала. Від несподіваного світла вона зажмурилась і затулилась зошитом чи книжкою.

Я поклав дзеркало, але за якунебудь хвилину (по-вторяю: мені тоді було дев'ятнадцять років) зняв з стіни велике важке люстро і скерував сліпучий струмінь світла на те вікно, за яким сиділа дівчина. Вона встала, я блискавично сховався, відхилившись вбік, і вона, як мені здалося, не встигла мене помітити. Через кілька хвилин я визирнув знову — за відчиненим вікном не було вже нікого.

Я сів голитись, потім пішов до міста і лише надвечір вернувся додому.

Перед заходом сонця я сидів біля вікна і читав. Раптом яскравий промінь упав мені на книжку. Я підвів очі — мене осліпило снопом відзеркаленого соняшного світла. Жовті і зелені плями затанцювали в мене перед очима, але я вперто дивився в той бік, звідки йшло світло, і хоч до жовтих і зелених плям додалися ще й червоні, я встиг помітити білу руку з люстерком і усмінене молоденьке обличчя. Око за око, зуб за зуб! — вона мені відплачувала за мої ранкові жарти.

Так почалося наше чудернацьке знайомство.

Жодне слово не було нами сказане: вулиця широка, не кричати ж: «Добрий день! Скажіть! мені! як ваше! ім'я!!!»

В якомунебудь іншому випадку я, можливо, виявив би більше активності, щоб перевести наші взаємини на шлях реальності, але мені подобалася напоена романтикою оригінальність цього знайомства. Отож і продовжувались наші світляні розмови, жартівливий обмін промінням. Вранці, поки вона не зникала, її переслідував, засліплюючи дзеркалом, я, а надвечір, коли сонце світило на її вікна, мене переслідувала вона.

Кінчався травень, на забутій вулиці відцвітав бузок, розпускались ясмینی. Хотілося складати вірші, хотілося запам'ятати, ні, не запам'ятати — сприйняти весну всім серцем і зберегти назавжди.

Якось увечорі я повертався додому після відвідин земляка, Петра Матвійовича Оплені, якого зустрів випадково на вулиці. Він, сказати правду, злякався трохи, коли я впізнав його. Я назвав його на ім'я, він підійшов з словами: «Что вам угодно?»

Мене він не міг впізнати. В той час, як він бачив мене востаннє, мені було яких дванадцять років. Я назвав своє ім'я і сказав, звідки я. Він забурмотів, заїкаючись :

— Ви помиляєтесь, я не той, за кого ви мене приймаєте.

Але я не відступався: — Та я ж син такого і такого!
Він не витримав: — А де батько?

І ми пішли до нього на квартиру і розказували кілька годин один одному свої історії — звичайні історії «куркулів» і «куркульських» дітей. Через п'ять років ця зустріч стала мені у великій пригоді: мій земляк викупив мене з табору військово-полонених. А тоді, наприкінці травня 1936 року, я виніс від зустрічі з людиною, якої не бачив сім років, лише поглиблення мого і без того ліричного настрою.

Підходячи до місця свого мешкання, я почув пісню. Я так заглибився в спогади голубим серпанком часу сповитого дитинства, що зовсім не завважив дивної речі: пісня була наша, українська, яка на батьківщині «Кірпи́чків» і «Страданій», здавалося, нізвідки не могла взятись. Уже годі, як пісня скінчилася, я підійшов до своїх дверей — і глянув у той бік, звідки чулася пісня. Вікно зеленого будинку було відчинене — те саме вікно, де жила моя знайома незнайомка. За вікном відчувається дівоча постать; ось вона підходить ближче, сідає, вся в білому, на підвіконні, і знов починає:

Там, де Ятринь круто в'ється...

В музиці існує для мене непоборна магнетична сила, і я, мало думаючи над тим, що роблю, пішов до свого магнету. Властиво, не пішов, а поліз, бо для того, щоб перейти цю так звану вулицю, треба було спуститися в розмитий водою яр, що виконував також функції глинища і смітника, а потім видряпатися по другім боці наверх.

Її звали Маруся.

Вона була, як і я, «уламком розторощеного вщент». У неї, як у мене, не залишилося на цілім світі нікого. Вона хотіла б стати артисткою, співачкою, але це тільки мрія, а покищо вона — студентка випускного курсу педагогічного технікуму. Одержує стипендію — 60 карбованців на місяць і з цього живе. Трохи, правда, заробляє. Шие. Але тепер не має часу шити: наближаються іспити. Треба готуватися, щоб потрапити в число тих двох щасливців з цілого курсу, які одержать право вчитися далі, не відбуваючи дворічної практики. Насправді практика лише називалася дворічною: майже ніхто з розісланих по найглухіших селах учителів не мав змоги вирватися звідти і вступити до вищого навчального закладу.

На протязі наступних днів, коли Маруся готувалась до іспитів, я крав у неї щодня півгодини часу. Лише півгодини, не більше, бо мені хотілося, щоб Маруся мала всі «відмінно», щоб не послали її ні в Казахстан, ні в Бурято-Монголію, а дали змогу вчитися далі. Під час іспитів я допомагав їй, чим міг: від свого земляка, що мав зв'язки в «Гороно» і дирекцією технікуму, діставав теми для письмових робіт, виконував ці роботи замість Марусі, а їй лишав переписати і подати на іспиті.

Одного вечора я застав Марусю в журливому настрої: наші старання одержати всі «відмінно» пішли марно. До педагогічного інституту будуть послані два кращі представники комсомольського активу. Правда,

лише один з них має добрі знання, а другий взагалі нічого не знає, але і в його матрикулі стоять найвищі оцінки.

Для решти студентів зоставались: Якутія, Бурят-Монголія, Комі-Зирянська республіка і Сохачовський район Курської області. Ні мені, ні Марусі не здалося підозрілим, що Сохачовка стоїть в одному ряді з Заполяр'ям і Забайкаллям.

— Коли вже не пощастило потрапити до інституту, то хоч учителювати поїду не на схід, а на захід, — говорила Маруся, — як ти думаєш?

Я з нею цілком погоджувався.

Того дня, коли молоді вчителі і вчительки одержали призначення, куди їм їхати, — технікум був повен плачу й голосіння. Дівчата плакали за своєю юністю, що мала загинути в надрах Якутії. Мало хто вірив у можливість продовжувати колись своє навчання або принаймні повернутися додому. Один з комсомольських богів, призначений відразу на «завгороно» міста Якутську, ходив, задерши голову, і дивився на всіх з презирством. Хлопці, подібні більше до шпани з «толкучки», ніж до майбутніх учителів, півголосом радилися, що ліпше: плюнути на все і шукати якогось іншого фаху — чи їхати до Забайкалля, одержати там свої папери і тоді втікати додому. Вони не знали, що документів про освіту їм не видадуть на руки і там, на місці праці, як не видають тут, на місці закінчення освіти.

Маруся дістала призначення в Сохачовку.

Кілька дівчат, що мали таке саме призначення, голосили разом з усіма, може, навіть дужче і жалібніше від інших. Але ні Маруся, ні я не звертали на це особливої уваги: ми поспішали кудись, мабуть, до кіна, і нам зовсім не хотілося плакати.

Другого дня я зайшов до свого земляка.

— Ти чому вчора не зайшов? — напав він на мене. — Є секретне розпорядження, що п'ять випускників буде залишено в цьому місті. Хай би твоя Маруся пішла до директора: може, якраз її залишили б. А то пошлють до бурятів або, не дай Боже, в Сохачовку.

— Чому ви кажете: ... не дай Боже, в Сохачовку? Її саме в Сохачовку і призначено ...

— Куди?

— В Сохачовку.

— І ви з нею погодилися? Чи вона або ти, хто з вас знає, що таке Сохачовка?

— Я думаю, що це якесь велике село або містечко. В усякому разі краще, ніж Комі-Зирянська дичавина.

— Ти думаєш! ... Знати треба, а не думати. Сохачовка — це район суцільного сифілісу.

За мої дев'ятнадцять років я не раз чув слова, що вбивають — вони здавалися мені згодом — бо я таки не давав їм себе вбити — сталевим блиском ножа, надо мною піднесеного. Слова ж Петра Матвійовича здалися мені гадюкою, що обвивалась довкола мене: крім жаху смерті, була в цій правді про Сохачовку якась невимовна, отруйна бридота. Жах смерті доводилося мені пережити не раз, він став для мене чимось майже звичайним. Почуття, що його викликала Сохачовка, було новим, незнайомим, вперше зустрінутим. І не знаю, чому, але я вважав тоді, як вважаю і тепер, що справа йшла про щось більше, ніж життя людини.

Вона була цілковитою дитиною. Вона не знала, що таке сифіліс, і вважала, що це якась brutальна московська лайка.

Наші спроби рятувати її успіху не мали. Надаремно ходила вона до директора технікуму, надаремно просив за неї мій земляк. Списки були вже затверджені, і ніщо не допомагало.

Рука неблаганного закону викидала Марусю з її скромної кімнатки на тихій вулиці під колеса нового життя. Викидала, щоб зламати, перекрутити, змішати з іншими і зробити такою, як інші. І мені шкода було цієї дівчини, що ввійшла в мое життя так незвичайно, що принесла кілька яскравих променів у сіре коло моєї буденщини.

Вечорами я намовляв її кинути все і піти до якоїсь установи касиркою, секретаркою або друкаркою. Вона нічого не відповідала, тільки плакала. Я заспокоював її, як міг. Досі пам'ятаю на моїх губах солоний смак її сліз.

А потім я мусів виїжджати. Писав до Марусі кілька разів, але відповіді не отримав; можливо, саме тому, що я ніколи не сидів на місці, листи від Марусі мене не знаходили.

... І ось ми зустрілись ...

Я йшов засніженою дорогою, яку засипало і засипало хуртовиною і з якої я кінець-кінцем збився. Передо мною були: ніч серед незнайомого поля, можливість замерзнути, провалитися в якусь яму, бути роздертим вовками або ввійти до села і там спіткати советських партизанів чи німців. Німці, напевно, взяли б мене тільки на голодову смерть до табору полонених. Натомість партизани, після моєї недавньої втечі від них (хоч би паспорт було тоді забрати!), розстріляли б мене негайно. Але я йшов уперед. Бо що таке неволя чи смерть у порівнянні до того страхіття з страхіть, що лишилося за мною?

За мною була Сохачовка.

ЖАРТ

Мені снилося, що на мене напали два величезні пси і гавкають. З хати вибіг господар мене боронити. В руках у нього палиця; він широко замахнувся і — ой! — замість собак б'є по плечах мене. Після цього удару мені, само з себе зрозуміло, не залишалось нічого іншого, як прокинутись.

Кажуть, що коли сниться щось погане, то на яві має статися щось добре; але на цей раз мій сон цілком гармоніював з дійсністю, тільки замість собак я побачив двох здоровенних німців, палиця була в руках не в господаря, а в більшого німця, і господар не думав мене боронити: весь він був втіленням розгубленості і страху, і йому було не до мене. А те, що я прийняв за собаче гавкання, насправді звучало:

— Auf! Auf!

Проте мені дозволили взутись і навіть не звернули уваги на те, що я одягаю нові, советські, комсоставські чоботи! Ці чоботи, а також відсутність документів не віщували для мене нічого доброго. Думка моя, мов стрілка компаса, заметалась і стала, спрямована в одну точку:

— Треба змиватись!

Але ні в хаті, ні на вулиці, куди мене вивели разом з господарем, ситуація не складалася на користь мого наміру.

Німці, — так само, як кілька місяців тому, коли я потрапив до полону, — виганяли з хат усіх чоловіків і збирали їх у довгу колону. Як там, так і тут ні в кого документів не питали. Невже знову за дріт? Але тоді це було на другий день після бою за місто, на лінії фронту, а тут же глибоке заплля, фронт перейшов хто-зна коли, а червоні партизани з сусіднього району ще не сягають сюди своїми рейдами.

— Ні, це, мабуть, на роботу. Але так чи інакше, тікати треба, — думав я, позираючи на носки своїх чобіт, замаскованих одягнутими навипуст холошами, і дивуючись, чому ні в мене, ні в кого іншого не помічають наші конвоїри такої воєнно-злочинної речі, як нові чоботи.

Коли нас зібралось душ сорок чи трохи більше (добре ж вичистили совети місцевість, що в цілому селі лишилося всього сорок чоловіків, з дідами і підлітками!), нам веліли рушати. Але для втечі не передбачалося жодних можливостей: широкий засніжений вигін, хати не ближче, як за п'ятдесят метрів, конвоїри з боків, ззаду і спереду. І чужі, незнайомі селяни довкола мене. Я поглядав на конвоїрів. Вони були як один — гарні, високі, в плямистих куртках і штанах, в обшитих шкірою валянцях і на комірах мали два зигзаги білих блискавок.

Ідучи, я міркував над причиною події, вибираючи між кількома «або». Або советські партизани добрели до цих околиць і щось накоїли, і нас беруть як закладників. Або ми потрібні для якоїсь роботи. Або — могло бути й таке — десь вимер чи вимерз табір полонених, і нас ведуть як поповнення, хочуть зробити з нас «Ersatzkriegsgefangenen».

Потішати себе я намагався тим, що нас гнали на захід, туди, де за кількадесят кілометрів починалася Чернігівщина, так що маршрут нашої колони співпадав з моїм власним маршрутом. За селом, на перехресті доріг бовванів танк. Біля нього чекало на нас кілька німців. Усміхнений офіцер вийшов нам назустріч. Він, видно, хотів нам щось сказати: колона спинилась.

— Здорово, ребята! — крикнув офіцер веселим дзвінким голосом.

— Здрасс! — відповіло декілька голосів по-військовому.

— Здравія желяу! — обіззався якийсь дідок.

Я ще раз переконався, що коли в чеканні майбутнього перераховуеш усі можливі його варіанти, то в дійсності стріне тебе варіант неврахований і непередбачений.

Офіцер з танка сказав щось офіцерові, що привів нас. Команда — і солдати відходять, стають юрбою оподаль, на обличчях у них нічого не написано. Зрештою, я не вмю читати німецьких облич: спробуй, розбери лист, писаний готичним шрифтом і незнаною рукою.

Офіцер знову звертається до нас:

— Стати вільно!

Стаємо. Він радісно говорить нам, що вище німецьке командування вирішило покликати все боездатне населення звільнених територій на боротьбу проти спільного ворога — большевизму. Народи Росії самі мусять вибороти належне їм місце в Новій Європі.

Я дивився на нього і думав: говорить він правду чи жартує? Це ж була тільки зима 1942 року: не було ще нічого чути ні про яких добровільців, і хібащо кількох наших шоферів у колонах німецьких авт трапилося мені зустріти. І тому я вдивлявся в промовця: чи не зрадить його справжніх думок якась риска обличчя, — і прислухався до його голосу: чи не звучать у ньому нотки глуму. Обличчя було правильне, гарне, щасливе; голос — чистий і радісний, приемного тембру, слова без найменшого німецького акценту. І тільки.

Всі ми, сказав офіцер, маємо вступити до СС-дивізії «Вікінг», в найближчому місті нас одягнуть в уніформи, видадуть нам зброю і пошлють на фронт. І хоч я переконався вже тоді, що нема такого безглуздя, якого не зробили б німці у перебігу війни, все таки словам його я не повірив.

Промовець закінчив:

— Питання будуть?

Хтось обізвався ззаду:

— Хромой я. Понімаєте, хромой, куди ж мені в армію.

— Нічого. Ми тебе на аероплян посадимо. Там ходити не треба. Літати будеш.

Це вже було безумовним глумом. І стало страшно. І серце зацеміло передчуттям нещастя.

— А мені шістдесят шість років. Хіба ж я такий воюватиму?

— Не журися. У нас є цілий полк таких, як ти, ветеранів ще з першої світової війни. Знаєш, як воюють? Ого! Ще є питання?

— Дозвольте оправитись! — вискочив хтось із хлопців, випередивши на півсекунди мене: я хотів звернутися з таким самим проханням. Це ж був єдиний засіб, щоб виграти яких тридцять метрів для втечі.

— Зачекай, бач, не терпиться! — офіцер брутально вилаявся. Для сумнівів осталося ще менше місця. Зараз щось має статись.

Поженуть у табір полонених? Постріляють? Подавлять танком?

— Питань більше нема?! — радше наказує, ніж питає, офіцер і раптом дає команду:

— Взвод, смірно!

Ми, ставши струнко, завмерли. Почалась муштра: Равняйсь! Шагом марш! Ряди вздвой! Правое плечо вперед! — я знову почув ті терміни советської військової команди, з якими познайомився недавно в «ополченії».

Це тривало хвилин п'ятнадцять-двадцять. На шляху реготали німці, дивлячись, як ми, плутаючись, товчемося по снігу, як урочисто маршують діди, мабуть, колишні царські солдати, як збиваються з ноги ті, що ніколи не були у війську, як кульгає кривий. І цей

регит, і ця ідіотська муштра вже не лишали сумніву, що з нас жартують, що з нас глумляться, що ніхто в дійсності не хоче робити з нас добровільців.

Ми йдемо широкою розгорнутою лавою в напрямі від дороги до яру. Я — передостанній з лівого флангу. Ми вже досить столочили сніг над дорогою, але тут сніг свіжий, ступати важче; правда, ритмічність наших рухів децю полегшує зусилля.

До чого цікаво: зігнали людей до гурту, звеліли їм стати в ряди, кричать їм слова команди — і ось уже кожен утрачає свою особистість, стає механічною часткою якогось цілого, скоряється насильству могутнього ритму військових кроків. Навіть такий індивідуаліст і анархіст, як я, що ніколи внутрішньо не підпадав ні під чію владу, а звичайно відчував, думав, а часом і діяв лише так, як сам вважав потрібним, навіть я до певної міри був подоланий, упокорений і — ніби зв'язаний з чужими мені селянами, що маршували довкола мене. Невже той математик з табору полонених, що заперечував людську особистість, як таку, і пропагував автоматизм людини, за що ми вважали його йолопом, — невже він мав рацію?

Я дивлюся туди, де з глибини яру видніють вершки дерев. Ех, дременути б туди, поки не пізно! Але чи стане відваги? Хіба колись, десь, у когось вистачило рішучости й сили відірватись «на марші» від того загону, до якого він належав? Але хіба я маю бути такий, як всі? У мене вистачить...

— Ло — жись! — Звучить тверда і гостра команда.

І я, разом з усіма (це після думок про втечу!) лягаю в сніг. Команда офіцера прозвучала раніше, ніж я наказав собі тікати. І скорився цій першій команді.

Правда, інші лежать ниць, вони бачать хібащо сніг перед своїм обличчям, а я тримаю голову трошечки вище, я повернув її трошечки вправо — і бачу. Бачу,

як офіцер, а за ним два солдати сходять з дороги і наближаються до правого флангу.

— Зараз будуть здіймати чоботи, — майнула думка, і в мене навіть пальці потерпли з перестрашу: чим загорнути босі ноги? Та чи й дозволять загорнути!

Але ні, їх чоботи не цікавлять. Офіцер витягає пістолет, нахилиється над правофланговим і двічі стріляє йому в потилицю. Тіло здригнулося, витяглося, завмерло. Хтось із селян, з тих, що поруч, підвівся.

— Так лежать! — гаркнув убивця і нахилився над другим. Знову два постріли.

Всі лежать нерухомо, ніби нічого не чують, не знають, не розуміють. І я лежу в одному ряді з усіма, злегка повернувши голову, і, вивертаючи очі з орбіт, дивлюсь. Ось він схиляється над третім, четвертим... До мене лишається тридцять сім чи тридцять вісім осіб і яких п'ятдесят метрів. Звучить самотній постріл — забракло набоїв. Офіцер дістає новий урвант. Два солдати, на віддалі кількох кроків за ним, знову повісили на плечі свої автомати. Вони їм непотрібні. Начальник все зробить сам.

Хвилина передсмертної тиші. Я напружую м'язи, ніби звір до скоку, набираю в груди повітря, і враз, наче постріл і сильніше від пострілу, звучить владний вигук:

— Взвод, бі- гом!

Я зриваюся і мчу просто до байрака, разом зо мною і за мною зриваються інші. Хіба ж комусь могло впасти до голови, що команду подав не справжній командир, а зайшлий хлопчина у «фуфайці» і комсоставських чоботах, що лежав передостаннім з лівого флангу?

Нам услід залопотіли, затріщали постріли. Тонко і кижо заспівали кулі. Хтось обігнав мене, когось обігнав я. Хтось упав на сніг просто передо мною. Спіткнувся він чи забитий? Я перескочив через нього і побіг далі.

Потім обізвався важкий кулемет з танка. Потім я плигав від дерева до дерева, спускаючися в яр і відстаючи від інших; потім густа тернина шматувала мені лице й одержу. Потім нас лишилося чомусь уже тільки четверо, і ми видряпувалися десь за поворотом яру на той бік. А за нами бігло, зрідка випускаючи з автоматів короткі черги, кілька німецьких солдатів, і тому, що я біг останній, вони цілилися — чи, може, мені це лише здавалося — виключно в мене.

Потім німців уже не було, шапки на мені теж не було, і ми вже не бігли, а йшли чагарниками до лісу.

Врешті зупинились. Двоє зовсім молодих хлопців, бородатий дядько і я. Вкриті інеем віти дерев спліталися в химерні сріблясті візерунки, а над ними голубило зимове небо. Один з хлопців плакав за батьком, що не добіг до яру, другий мовчав і тільки дивився якимись коров'ячими очима (цікаво, які очі були тоді в мене?), я зав'язував голову носовичком, щоб не так мерзла. Бородань, витираючи кров на подряпаній щоці, звернувся до мене:

— Малий! не знаєш, хто воно дав команду «бігом»? Бо то не офіцерів був голос. І команда була з лівого флангу.

Я мовчки знизав плечима. Бо якби я, переляканий, з клацаючими зубами, з тремтінням усього тіла, і вимовив, що то скомандував я, — він би мені не повірив.

Бородань придивився до мене і, не дочекавшись відповіді, додав:

— А хухвайка в тебе, браток, прострілена . . .

НІЧ З ГОЛОЮ ДІВЧИНОЮ

1

Над пристанційним селищем панувала ідилічна непорушність морозної тиші.

Фігури здавались одноплщинними, чітко виведеними чорною тушшю на рожевому тлі догораючого вечірнього неба.

Фігур було чотири. І саме це стурбувало мене і примусило завернути в найближчий завулок: в числі чотири таїться ніби якась недокінченість, воно вимагає завершення — і... ануж комусь прийде до голови використати мене як п'яту фігуру? А це не віщувало для мене нічого доброго, бо ці чотири яскраво-чорні силуети були нічим іншим, як тілами повішених.

Завулок був досить симпатичний: з низенькими штахетиками, запорошеними інеєм садками і тривіконними білими будиночками.

На першому ганку стояла й курила простоволоса, з «перманентною завивкою», з густо напудрованим обличчям і щедро насмарованими губами, м'ясиста жінка років під сорок. Фарба на її губах була накладена у формі «бантика», так що куточки рота лишалися недофарбованими. Виглядало, що вона хильнула добру чарчину і вийшла трохи провітритись.

До фарбованих жінок я маю органічну антипатію, і тому я пройшов повз неї, не спитавши, чи не можна б у неї повечеряти і переночувати.

І добре зробив, бо в сусідньому домі я знайшов щирих господарів і смачну вечерю.

Білі стіни, фіранки, «крівать із шишками» — свідчили про родинний затишок і міщанський добробут. Порізнені томи енциклопедії Граната, Альфред Брем,

«Кобзар» і ще декілька книжок репрезентували тут загальнолюдську культуру.

В розмові я довідався, що ті, кого я прийняв за повішених, були насправді не повішені, а підвішені. Це мадяри, які стоять на станції, підвішують за всілякі провини своїх жидів. Підвісять на дві-три години, потім здійсмають.

Розмовляли зо мною по-дружньому, співчутливо.

Правда, ночувати мене лишили не в домі, а відпровадили, як вони казали, «на дачу». Рябенька сучечка, ввічливо махаючи хвостом, зустріла нас на подвір'ї. Господар відкинув залізну штабу, якою закладалися двері, і ввів мене в хлів.

— Мадяри відбили замок, — пояснив він. — Хотіли забрати корову. Тепер хлів стоїть незамкнений.

При світлі господареві запальнички я спочатку побачив корову, потім снопи очерету, а за ними, у бічній стіні — двері до іншого помешкання. Помешкання виявилось вузьенькою, досить чепурною кімнаткою, з цементовою підлогою, кадобом, жорнами, господарським реманентом, закритим віконницею вікном і — головне — з тапчаном і сінником на ньому.

Старий кожух з розпанаханою полою і без лівого рукава мав служити мені за накривало.

Коли господар вийшов, я при світлі сірників — вони були вогкі і не хотіли загорятись — хотів знайти якийсь засув, щоб на всякий випадок замкнутись на своїй «дачі», але виявив, що зсередини ніяких засувів нема і що «дача» замикається на гачок ззовні, з хліва, де стоїть корова.

Помацки я знайшов своє ліжко, скинув ватянку, чоботи, обкутав ватянкою ноги, вкрився кожухом і через дві-три хвилини заснув.

Думаю, що спав я недовго.

Поява якоїсь небезпеки збудила мене і підхопила з тапчана раніше, ніж дійшла до свідомости.

Обізвалися собаки і замовкли. Хтось легко пробіг повз «дачу», щось зашаруділо, клацнуло, брязнуло, вхідні двері хліва заскрипіли, хтось, очевидно, добре обізнаний з помешканням, старався намацати двері моєї кімнатки.

Босий, я поспішив назустріч, але зачепив і звалив щось на підлогу саме в ту хвилину, коли двері відчинились.

— Ой, хто тут? — скрикнуло в дверях.

Голос був жіночий.

— Не лякайтесь, заходьте. Тільки не впадять, бо я звалив якесь чортві-що.

— Ви не маляр?

— Чому б я мав бути маляром?

Вона пересторожливо-благально зашепотіла:

— Не говоріть голосно. Вони женуться за мною.

— Проходьте до середини. Я зараз замкну двері.

— Я хотів присвітити, але з двох сірників, що лишилися в коробці, жоден не загорівся. — Сірників у вас нема?

— У мене нічого нема. На мені тільки хустка й калоші.

Надворі стояв зоряний, але безмісячний вечір. І єдиною річчю, яку можна було бачити і яка дозволяла орієнтуватись у цій незнайомій, заставленій речами кімнатці, була щілина в зачиненій віконниці.

Невідома гостя просунулася повз мене.

— Обережно! Не впадять: я щось звалив.

Я напівпричинив двері і намацав гачок. Гачок, панове, має ту перевагу над усіма замками, засувами й защіпками, що його можна спустити як з того боку дверей, де він фігурує, так і з протилежного. А маючи

ніж і потрібну кількість часу, його з протилежного боку можна — здебільшого — і відкинути.

Я підніс гачок і поставив його так, щоб він мав упасти від найменшого поштовху. Коротким ривком, щоб не робити багато шуму, я пристукнув двері раз — гачок був піднятий надто високо і не впав, стукнув удруге — він упав занадто рано, втретє — двері замкнулися.

Як у казці: перша стріла — недоліт, друга — переліт, а третя — просто в серце.

— Не гримайте так: почують. Вони шукають мене. Чуєте: собаки гавкають? — прозвучав за мною приглушений шепіт.

— Тут, здається, були якісь вила, — сказав я і простягнув руку туди, де за моїм розрахунком був складений реманент.

Замість реманенту я наткнувся рукою на щось еластично-холодне.

— Це я, — прошепотіло з темноти. — Куди ви лізете!

— Ви зовсім голі? Вам холодно... — тут тільки до моєї свідомости дійшли слова про хустку й калосі.

— Я саме купалася, коли вони влізли...

— Там на тапчані кожух, вдягніться.

— Тихше! — вона схопилася за мою руку. — Вони вже в дворі. Стукають до господарів, чуєте? А я ж і хліва не замкнула. Заб'ють мене і вас...

— Не хвилюйтесь. Є багато речей, гірших, ніж смерть.

Я підступив до неї і обняв її за прикрите хусткою плече. Нога моя зачепилася за якусь річ. Нагнувся — палиця, помацав далі — вила-трійчата, яких я шукав і які я звалив тількищо, встаючи назустріч нічній гості.

Я підняв вила — на щастя, беззвучно. І вчасно: заскрипіли зовнішні двері, і хлів наповнився гомоном — їх увійшло декілька.

Я стиснув вила обома руками, і ми завмерли.

Промінь електричного ліхтарика пробіг по дверях — дві білі смужки впали на нас, третя — десь побіч.

На одну мить я побачив її коліно і свою руку з вилами.

Нам здалося, що ми вже викриті, що звідти нас бачать.

Але щілини в дверях були надто вузькі, і нас помітити не могли.

Ніби звідкись війнуло горілчаним перегаром. Може, це від солдатів по той бік дверей? Може, мені тільки причулося?

Близько-близько звучали слова невідомої мені мови; потім — шарудіння соломи, хряскіт з силою зачине-них дверей і морозний скрип кроків, що віддалюються.

Деякий час ми стояли нерухомо.

Я відчував тепло її дихання біля мого лівого вуха.

— Пішли. . . — якось розгублено сказала вона. — Були вже так близько, під самими дверима — і не знайшли. . . Аж не віриться.

— Нас урятував гачок. Я закрив гачок по той бік дверей, і вони подумали, що тут нікого нема.

— Гачок по той бік?

— Так. І тепер ми не можемо звідси вийти, поки нас хтось не випустить.

— А тітка зосталась, — без жодного зв'язку з темою розмови сказала гостя. — Я втекла, а вона не вправилась. . .

Вона зацокотіла зубами. Я теж. Кількахвилинне стояння босими ногами на холодній підлозі давалося взнаки.

Я знайшов кожух і ватянку і віддав їй, — але мені від цього тепліше не стало.

Властиво, притулившись одне до одного, ми обоє легко могли б зігрітись.

Але хто знає, чи не прокинеться тоді в мені той малярський солдат, від якого вона тікала?

Вмостившись, за моєю порадою, з ногами на тапчані, хрипким з морозу чи з переляку голосом вона розповідала мені про себе. Я довідався, що її звуть Алла, що їй сімнадцять років, що вона скінчила дев'ять клас і живе з тіткою.

— Зігфрід і Брюнгільда, — сказав я після хвилинової павзи, — коли спали побіч, клали між собою меч. Може, і ми так лягли б, поклавши між собою ці вила?

З її мовчання я зрозумів, що вона нічого не знає ні про яких Зігфрідів. Моя репліка внесла якийсь фальш. Я відчув це і постарався виправдатись:

— Зігфрід — це герой старовинної германської поезії. Ви любите поезію?

— Люблю, особливо Маяковського... «Облако в штанах», «Прозаседавшієся», «Стіхи о советском паспорте»...

Ім'я Маяковського викликає в мене почуття чисто фізичної огиди, і я сказав:

— Бр-р, яке паскудство.

— Чому ж паскудство? — образилась вона. — Адже, — вона стишила голос, — сам товариш Сталін сказав: «Маяковский был и остается лучшим и талантливейшим поэтом нашей социалистической эпохи, и без-

различие к его памяти и его произведениям равно преступлению».

— А ви й досі пам'ятаєте те, що говорив Сталін? Таж він на одній учнівській спробі Горького написав: «Эта штука сильнее, чем «Фауст» Гете. . .» І взагалі кавказькі ішаки в ділянці поезії «Ничиво ни понимают».

— Так он ви яка птиця! — вона відсунулася. — Вас советська влада виховала, а ви. . .

— О, так, — перебив я. — Безумовно, дбаючи про мое виховання, вона кілька разів підписувала мені «высшую меру социального воспитания — расстрел». — Я навмисне, замість «социальной защиты», сказав «социального воспитания».

— І шкода, що не розстріляли.

— Здорово! А хто ж би вас оборонив від мадярських ґвалтівників?

— Ви — оборонили? Таж якби не ви і не подібні до вас зрадники і блягузи, ніякий ворог не переступив би священних кордонів нашої соціалістичної батьківщини. А тепер — власне через таких, як ви — брудний чобіт німецьких фашистів і їх посіпак топче нашу землю.

. . . Так ось кого я сховав. . . Ось кого збирався заступити грудьми проти куль чи багнетів. . .

— Ну, знаєте. . . Я порадив би вам стримати ваш пропаґандивний запал. Я вже досить наслухався цієї балаканини. І батьківщина моя, якщо хочете знати, не та, що у вас, а зовсім інша. А тепер — дозвольте мені мою ватянку, бо я буду спати. А якщо боїтеся замерзнути, то лягайте поруч: я не маляр, і як жінка ви для мене не існуєте.

Прокинувся я пізно. Поверх ватянки я був укритий кожухом, і моєї нічної гості не було побіч. Сама вона

не могла вийти: хтось її випустив. А шкода: я навіть не побачив її обличчя.

Я саме взувався, коли «на дачу» зайшов господар.

— А, встаєш. Ну, вставай та ходім снідати. Ну, — він лукаво підморгнув, — як же ти виспався?

— Як Альфред Брем — в однім ліжку з левицею...

Ми ввійшли в кімнату.

— Ану розкажи, як було, поки жінки нема.

Я розповів.

— І все брехня, — сказав господар.

Я здивовано глянув на нього, думаючи, що він прийняв мою розповідь за вигадку.

— Вона їй така тітка, як я тобі дядько. І звуть її не Алла, а Нюрка, і сімнадцять років їй було — знаєш, коли... Чув, голос який, від спирту чи ще від чого. А головне: вона знала, що ти ночуєш у нас «на дачі», бо ця сама її, як вона каже, «тітка» бачила, як ти до нас заходив.

Я перебив його:

— Може, це вона стояла на сусіднім ганку, вся розмальована, з цигаркою?...

— Таж вона. Другої такої патлатої відьми за сто верстов не знайдеш. Поки німці стояли, вони з німцями житні давали, а тепер з мадярами одчебують. Активістки прокляті.

— Тоді чого ж вона...

— А того, що до них завжди двоє чи троє заходить, а вчора ввалилася ціла юрма. То Нюрочка, мабуть, з переляку підхопилася — в чім була — та й чкурнула до тебе. А ти й розтірявся.

ЗОЛОТИЙ ЛЬОХ

1

І тоді згадалася мені інша зустріч — з іншою дівчиною.

Передісторія цієї зустрічі була навіть подібна до передісторії зустрічі вчорашньої: я звернув з дороги, бо передо мною була — того разу цілком реальна — небезпека.

Сталося це незабаром після мого виходу з міста Н., десь перед кінцем короткого зимового дня. На узбіччі шосе, яким я йшов, я завважив одягнене в сіре лахміття мертве тіло. Я не звернув на це особливої уваги. Але за яких півкілометра я помітив ще два трупи і кров біля них. Це мені вже не сподобалося. Потім були ще трупи, з плямами крові і без них, один, три, сім, не знаю скільки. Обличчя мали землясто-сірий колір, в одержі вгадувалися рештки советської військової уніформи: цією дорогою гнали кудись полонених.

Пізніше, за ліском, у долині, перед в'їздом у село чи містечко, я здалека побачив і самих полонених: їх розташували на ніч просто на дорозі, і я, щоб увійти в село, мусів би проходити через їх табір. Це здалося мені небезпечним. Правда, я мав паспорт і перепустку з майстерно підробленою печаткою. Але на паспорті лишилися знаки від старих літер, і його дані не дуже відповідали моїй зовнішності, а перепустка була написана від руки і такою сумнівною німецькою мовою, що показувати її я відважувався тільки старостам і поліцаям. А в пам'яті моїй зберігалися ще зовсім свіжі спогади про те, як солдати-конвоїри, щоб поповнити наші ряди, хватали і пхали до нас першого-ліпшого, не питаючи ні про які документи.

Тому я звернув з шосе в ліс і пішов в обхід, щоб увійти в село іншою дорогою.

Але бродити по заметах — це не така проста справа, невелика, здається, віддаль розтягається на снігу до безконечности, і вже западав приємок, коли я, не зробивши, мабуть, і третини потрібної мені дороги, вийшов на затишну поляну, посеред якої бовваніли дві скирти соломи. І я подумав: як мені лазити по снігу, а потім, пізньою порою, тинятись під вікнами, то чи не краще б переночувати тут, у соломі?

Вже добре розвиднілось, коли холод вигнав мене з мого лігва.

Я обтрусив з себе солому і побіг кругом скирти, розминаючи закацюблі ноги. З розгону я вилетів за ріг — і спинився: біля другої скирти темніла похилена постать. Людина вмивалася снігом.

Мені зовсім не хотілося ні зустрічей, ні розмов з незнайомими людьми, ні мандрівок з випадковими супутниками. Я вже уявляв собі самотню подорож за сніженим лісом і наперед насолоджувався нею, а тут виринає перспектива непотрібної балачки з небажаним першим стрічним.

Я хотів був ретируватись, але постать випросталась і подивилася в мій бік.

Тепер мій відступ може бути прийнятий за втечу... Тому я, замість вернутися за скирту, пішов до людини. Вона не дивилася більше в мій бік, а спокійно, по-діловому продовжувала вмиватись, ніби не помічаючи мене. Стало досадно, що я не вернувся.

— Доброго ранку, земляче! — крикнув я здалека.

— Доброго ранку, землячко! — відповіла, знову випростуючись, постать.

Густе каштанове волосся спадало на хутрянний комір, обличчя розчервонілося від снігу, голос звучав юною свіжістю.

Дівчина!

Я аж спинився — до того це відкриття було для мене несподіваним і окинув поглядом напівзаметені солом'яні купи під скиртою, шукаючи її можливого супутника. Але я не завважив нікого: очевидно, хоч це і виглядало зовсім неправдоподібно, вона була сама.

— Підходьте, не бійтеся! — трохи насмішкувато дала вона, спостерігаючи мою розгубленість.

— Я, властиво, не знаю, кому з нас належить боятись, — посміхаючись, я підходив до неї. — Вибачте: прийняв вас за людину, а ви — жінка. — Я глянув на її в'ятані штани і хотів ще щось додати, але стримався.

Вона згіржливо посміхнулась:

— Поперше, не жінка, а дівчина, а подруге — обережно з висловами! А от чи ви мужчина, чи баба, — раптом дала вона, — я ще й досі не розібрала.

Тут тільки я згадав, що на ніч, боячися застудити зуби, я обв'язав підборіддя великим, як простирало, носовиком.

— Фарфлюхте! — вилаявся я, поспішно стягаючи носовик. — До сьогодні, скільки пригадую, був мужчиною.

— Цього щось не видно... Але припустимо...

— О, та я бачу, що ви — справжня героїня: не тільки не боїтесь ночувати самі серед лісу, а...

— А кого б я мала боятись. Може, вас? Ану, підходьте!

Що це — виклик? Чи запрошення?

Я підійшов.

— Може, хочете помірятися силою?

— Чому ні? — І я жартома попробував обняти її.

Тієї ж хвилини несподівано-спритним рухом вона насунула мені на очі шапку, потім — удар під ложечку, «підніжка» — і я вже лежу горілиць на купі соломи.

Одну десятю секунди я витратив на те, щоб зсунути з очей шапку — і саме стільки часу потребувала вона, щоб прикинути мене зверху оберемком соломи.

— Може, вона блатна? — чомусь подумав я, відкидаючи обома руками солому і вилазячи на світ Божий. І я, досить нерозсудливо, ляпнув їй пароль.

Але три магичні слова, що опускали наведений револьвер, ховали в піхви піднесений надо мною ніж, зупиняли підведену для удару руку — ці слова не справили на неї ніякого враження.

— Що? — перепитала вона, насторожено стоячи передо мною.

Чи вона прийняла мій жарт за напад?

— Кажу: «погода сьогодні хороша».

Це була загальновідома словесна формула, яка вживалася, коли чомунебудь не можна було (або не хотілось) повторити непочутого співрозмовником речення. Але якраз сьогодні цей вираз не розбігався з дійсністю: день справді обіцяв бути чудовим. Легкий, без вітру, морозець, чисте, аж дзвінке повітря, дві паралельні, тендітні, рожево-золоті смужки хмарок над обрієм, і сніп вранішнього світла, що падає з-за рогу скирти і, лишаючи мене в тіні, опромінює її обличчя, відсвічується на червонім светрі, робить церу чола і щік ніжно-рожевою, а колір губ вишнево-червоним.

Темно-каштанове волосся, а очі несподівано-блакитні, лише не небесної — надто ясної тепер — барви, а темніші, суворіші...

Раптом вона побачила, що моє обличчя витяглося, очі зробилися майже круглими, рот напіввідкрився.

— Ой, що це? — вимовив я, дивляючись повз неї, кудись у лісову гущавину.

Вона озирнулася. В ту саму мить я рвучко згріб її і жбурнув у сніжно-солом'яну кучугуру.

Властиво, це був єдиний вичитаний з кримінальних романів засіб, що надавався до практичного застосування і силу дії якого мені довелося колись пізнати на власній шкірі.

І перше, ніж вона встигла підвестися, я простягнув їй, посміхаючись, руку:

— Ну, вставайте.

Вона підвелася і, не випускаючи моєї руки, сказала:

— Будьмо знайомі. Ніна.

Я назвав їй своє ім'я — і знітився: я назвав їй справжнє моє ім'я, під яким був засуджений у 1930 році і якого потім нікому не зраджував: навіть тому другові моему, що за нього ризикував життям — я, навіть тому другові моему, що за мене ризикував життям — він.

— Що з вами?

— Нічого. Просто в вашій присутності я починаю втрачати самоопанованість. Я сказав вам справжнє своє ім'я. За останні десять років це зо мною трапилося вперше.

Вона засміялась. Потім, помітивши сніг на своїй одежі, завважила:

— А з вашого боку це нечесно: я вас у солому, а ви мене в сніг. Обтрусіть.

Ми обтрусили одне з одного сніг і солому. Потім я приніс свою торбу, і ми поснідали; в неї були такі ж убогі харчі, як і в мене.

Нам було якийсь час по дорозі.

І ми пішли разом, сміючись і пустотливо штовхуючись.

Довгі тіні сосон на білім снігу здавалися синіми.

Я пробував деклямувати вірші. Але вірші не йшли. Їх діюча сила тим менша, чим більше довкола простору. Ті самі слова, що в тісній кімнаті хвилюють, захоплю-

ють, потрясають, зрошують сльозами очі, — в лісі чи в полі, серед живої поезії, що її сприймаємо ми від доволішньої природи, бліднуть, губляться, просковзають, не заторкуючи почуттів, кудись мимо.

— А знаєте, — сказала вона, уриваючи на півстрофі недочитану мною поезію, — коли ви спробували взяти мене в свої лапи, я хотіла була добре вас провчити.

— Аж виявилось, що я вже вчений і навчений більше, ніж ви.

— Думаю, що не більше. Ви були колинебудь ув'язнені?

— «Кто в тюрьме не сидел, тот не человек».

— Ну, а чекали ви колинебудь розстрілу?

— Рівно одинадцять років тому в —ській (я назвав місце, звідки походжу) округовій в'язниці. Це було давно, але правда.

— А вбивати вам доводилось?

Я зам'явся.

— Як вам сказати... Я ходив на мокро діло і брав участь у полюванні на людину, і був — юридично — співучасником деяких справ. Але щоб я сам, безпосередньо, рукою власною, когось убив, — цього мені ще не трапилось.

— От бачите... — кинула вона з переможним виглядом, мов щось хотіла ствердити, і враз перебила сама собі: — ви Михайлова знали?

— Михайлова? Того, що був в Н. начальником поліції, а потім утік до большевиків? Звичайно, знав...

— Нікуди він не втік.

— Як же не втік? Я знаю напевно. Казали, буцім то німці його розстріляли, але це неправда. Сам заступник бургомістра казав моему...

— Нічого він не знає, ваш заступник бургомістра. Хочете послухати, як це було? Тільки прошу не брати моїх слів під сумнів, бо брехня — це зброя слабого, а я належу до людей сильних і брехати не потребую.

2

— Ну, от. Почати можна, скажімо, з цього.

Сивенька бабуся вийшла в сад назбирати яблук і завважила, що в гущині малиннику хтось ховається. Мабуть, хтось прийшов красти яблука, — подумала бабуся. Але здогадний злодій не тікав. Він, не підводячися з малини, приклав палець до уст, щоб стара не зчинила рейваху, і пошепки попросив:

— Бабусю, винесіть мені шматочок хліба. Хоч скориночку...

На злодії була уніформа лейтенанта советської армії, але без портупей і без пояса, а на ногах, замість чобіт, були черевики, без шнурків.

Одним словом, цей лейтенант була я.

Це була одна з найгостріших хвилин у моєму житті: або вона зніме шум, і мене схоплять, або... Але вона закликала до хати, нагодувала і почала розпитувати. І я розповіла їй правду, що я вдарила по морді майора, який залицявся до мене, що мій вчинок було кваліфіковано як тяжке порушення військової дисципліни, що знайомий лікар ствердив, ніби я хвора, і мене відправили до військового шпиталю, щоб вилікувати, а потім розстріляти.

А також — що із шпиталю я втекла вчора ввечері і що мене, мабуть, не знайдуть, якщо хтось не видасть.

Старенька заплакала, слухаючи мою розповідь. Потім замкнула мене в кімнаті і кудись вийшла. За яких-небудь п'ять чи десять хвилин вона повернулася і по-

вела мене, ні слова не кажучи, в передпокій, а звідти в якусь комірчину, «чуланчик». Там вона показала мені прикриту старим хідником ляду. Східці вели в льох, старенька намацала вимикач, засвітила — і ми спустилися вниз. Що може бути в льоху? — картопля, морква, цибуля, порожня діжка, якісь ящики. Старенька попросила мене відсунути один ящик, відгорнула лопатою землю — і я побачила, що проступає ще одна ляда. З силою ми вдвох відкрили її. Вона була масивна, залізна і не відкидалася, як звичайно, догори, а відсувалася набік. Вузька драбина вела вниз, у темряву: під льохом був другий льох.

— Оце тут ви маєте перебути, поки прийдуть німці. Там є дошки — можете сісти. Обережно, не вдартеся головою. Скоро чоловік прийде з роботи, він принесе вам матрац і вечерю. Ах, я трохи не забула — нате вам свічку й сірники.

І я подумала тоді, що ця жінка, мабуть, багато чого бачила в своєму житті, коли вміє так просто і невимішено рятувати чуже.

Я спустилася вниз, ляда за мною поволі закрилася. Засвітила сірник, побачила важке камінне склепіння; драбину; дошки, покладені на два окоренки; муровані, запліснявілі стіни . . .

Ввечорі (хоч я й не знала, що вже настав вечір) прийшов бабусин чоловік. Він був років на дванадцять, а то й на п'ятнадцять молодший від неї. Потім я переконалася, що це було гармонійне подружжя . . . Ви помітили, що гармонійні подружжя найчастіше трапляються, коли жінка набагато старша від чоловіка? Може, тому, що тоді в її ставленні до нього є щось материнське? . . .

Я, на відміну від багатьох із вас, панове, вмію слухати чужі розповіді, не перебиваючи, але коли вже

вона звернулася до мене з запитанням, я мусів відповісти:

— Буває й інакше: коли чоловік удвічі старший від жінки і стає їй своєрідним психологічним батьком. Наприклад, Едгар По і його «Аннабель Лі». Але, зрештою, це явище вийняткове, бо ж відомо, що молоді жінки мають нахил...

— Ну, добре вже, «мають нахил»... Слухайте далі. Він приніс мені матрац і вечерю. Йому я знову розповіла мої пригоди. Він сказав, що звать його Абрам Борисович Перець, а жінку його — Соломонія Марківна, і що про себе він розкаже пізніше, як прийдуть німці, а покищо я можу жити в цьому підвалі і почувати себе, «як дома».

Так і почалося моє життя в родині Перців.

Коли бував налет, вони спускалися до мене і сиділи кілька годин — поки все не затихне. Їм було цікаво побути зо мною, поговорити. Під час бомбардування вони молилися самі і вчили молитись мене (раніше я знала лише «Отче наш», і то до половини), принесли мені Біблію.

Спочатку я пробувала читати при свічці, але скоро відмовилася — не ставало повітря. Правда, в склепінні був вузький отвір, і через продухвину у фундаменті ним проходило в льох повітря; але його було надто мало.

Іноді я виходила вночі — подихати вільними грудьми і подивитись на зорі. Але й це було небезпечно: на вулиці чергували жінки з «вуличкому», вешталася міліція. Потім уночі стало небезпечніше, ніж удень: почались облави на дезертирів.

І тоді, власне, почались і мої тортури.

Дядько Абрам привів у мій льох ще одного «квартиранта», свого, як він сказав, найщирішого однодумця і найліпшого друга. Але мені той «однодумець» не спо-

добався з першого погляду. Це була людина років тридцяти двох — тридцяти трьох, смаглява, з глибокими зморшками на обличчі. Тип советського висуванця. Він не дозволив дядькові Абраму знайомити нас, бо, сказав він, їй ліпше не знати, хто я, а мені ліпше не знати, хто вона. А коли дядько Абрам піднявся догори і засунув ляду, він почав розводитися про те, як приємно він вражений, що йому доведеться проводити час не насамоті, а в товаристві . . . ну, і так далі, все, що звичайно в таких випадках говорить. А я сиділа, зіщулившись, у кутку, дивилася на нього (нам залишили свічку) і думала, що я, навпаки, зовсім не вбачаю приємності перебувати в його товаристві.

Потім він почав просити вибачення, що не розкриває свого імени: він не може цього робити з певних міркувань. А щоб ми могли якось одне до одного звертатись, він просив називати його Макс, а мене він зватиме Люся, бож, мовляв, Люся таке ім'я, що його можна вивести з кожного жіночого імени: Олександра — Люся, Ольга — Люся, Людмила — Люся. «І з першої-ліпшої Акульки, що приїжджає з села до міста, робиться Люся».

Я урвала його, сказавши, що він для мене не Макс, а незнайома людина, і, якщо він хоче, я буду звати його Максим Іванович. А також, що моє ім'я Ніна, і я з цим не ховаюся. Йому, мабуть, не сподобалося, що я переробила його з романтичного Макса на буденного Максима. Він сказав, що в такому разі він не Максим, а Максиміліян.

Ви, може, спитаєте, чому я на йшла додому. Я пробувала раніше, ще до появи Максиміліяна, але з того нічого не вийшло. Не могла ж я іти в уніформі, а Соломо-

нія Марківна була мені по плече, і її одежа на мене не налазила.

Я зміряв очима супутницю, вона була якраз такого росту, як я; для жінки це значить — висока.

— Треба було дістати для мене одежу, а Перці боялися, щоб не викликати підозрінь. Дещо купили на «тол-кучці», а решту Соломонія Марківна взялася шити сама. Шила вона поволі, на ній лежало господарство, а головне — черги: городяни, з огляду на военний час, купували все, що з'являлося в продажу, потрібне воно чи непотрібне.

Так що проминув майже місяць, поки я була взута й одягнена.

Але з мандрівкою мені не пощастило.

Перці, він і вона, з усіх сил мене затримували, казали, що німців можна чекати з дня на день, що йти без документів — це безум, бо тепер скрізь полюють на шпигунів і що коли б я навіть і дійшла додому, то переховуватися вдома мені найнебезпечніше.

А я їм казала, що це недалеко, що я дійду за три дні, що тепер скрізь безладдя, і тому вдома мене ніхто не шукатиме.

Врешті вони благословили мене, дали мені харчів і грошей і запевнили, що в разі мого повороту вони мене з радістю приймуть.

Але з мандрівкою, кажу, мені не пощастило. Першого ж дня мене затримав якийсь колгоспний бригадир. Колгоспники оточили мене, мов дикого звіра, було гидко й соромно. . .

— І ви мусіли відбріхуватись?

— І я мусіла відбріхуватись, але забрехалась і заплуталась. Потім прибув міліціонер і відвів мене в містечко. Він вів мене поволі, здавалось, нехотячи, врешті

звернув з головної вулиці, де, як мені здавалось, мала бути райміліція, і запитав у бічному провулку, чи є в мене гроші.

Я витягла йому тридцять рублів, які мала.

Він поклав гроші до кишені і сказав:

— Можете ітти, громадяночка!

І я навіть після цього не вернулась до Перців і не вернулася б, якби мені не стрівся один дідок, який розповів мені, що там, куди я йду, давно вже німці і що фронт стоїть за п'ятдесят кілометрів. І я йому повірила, хоч це, як потім виявилось, була найчистіша брехня. Я досі не розумію, для чого йому потрібно було брехати?

Вона звернулася з цим питанням безпосередньо до мене, і я сказав:

— Є брехуни-утилітаристи, що брешуть задля певної користи, і є люди, що, вигадуючи чи прикрашаючи подію, розраховують викликати своєю брехнею якесь естетичне враження — якщо не в слухача, то бодай у самих себе. Очевидно, цей дідок був з другої категорії, з брехунів-естетів.

— Ну, добре, це не до теми. І от я вернулася до Перців і знов опинилася в таємному льоху — разом із своїми думками. Знаєте, таке короткотермінове ув'язнення для людини навіть потрібне. Приходять думки, на які за щоденними турботами просто не маєш часу.

У мене був друг, його звали Віталій. . . Ви розумієте, що таке — мати справжнього друга? Я думала найбільше про нього. Його взяли на фронт з п'ятого курсу звичайним рядовим. . .

Признаюся — від згадки про Віталія в мене ворухнулось якесь неприємне почуття. Невже ревність?

Вона, можливо, щось помітила на моєму обличчі, бо відразу перейшла на інше:

— Читати я не могла: при свічці за півгодини починала відчуватись нестача повітря.

Якоїсь ночі я знайшла в саду гнилий пеньок, що блимав фосфоричним світлом. Я набрала трухляків і попритикала їх у різних кутках мого льоху, вони служили мені орієнтирами, щоб свобідніше пересуватись, не боячися зламати ногу або розтороццяти голову. І на той день, коли дядько Абрам привів свого Максиміліяна, я вже могла при світлі цих трухляків — не скажу бачити — розрізняти речі.

Трохи згодом дядько Абрам вніс зроблений нашвидку сінник і лишився з нами деякий час — погомоніти. За ним спустилась і Соломонія Марківна. Але говорили не вони, а цей, Максиміліян.

Він говорив, що останніми роками втратив був віру в людину. Економіку вони реконструювали, перебудували побут, а з людини зробили якесь нове створіння, здатне лише до механічного послуху. Ігнатій Льойоля хотів колись, щоб кожен член ордену езуїтів був у руках ордену — як труп. А вони досягли, що двісті мільйонів стали, як труп, у руках партії. І тільки тепер, мовляв, він розуміє, що помилився. Немов кімнати цього дому, куди можуть зайти сторонні і де нікого немає, — такими порожніми здавалися людські серця. Але тепер він вірить, що було багато й багато тих, які знайшли в своєму серці потайний закуток, куди сховали все те, що було в них найкращого. І незабаром, сказав він, скінчиться царство жаху і вийдуть назовні вічні вартості людяности — так, як ми вийдемо колись із цього льоху.

Він знав про Льойолю — отже, не був висуванцем, як я спочатку думала, це все було добре. І те, що він говорив, — було правдою. Але в цій правді я не відчувала щирости.

Ви завважили, що можна говорити правду, але не щиро, і можна брехати, але щиро?

Я ніколи не замислювався над цією проблемою і тому не знайшов, що відповісти. Тим часом вона продовжувала.

— Це, як я за вашою номенклатурою можу сказати, був «естетичний утилітарист». Він володів мистецтвом слова, але використовував це мистецтво для якоїсь цілі, якої я ще не знала. Поставити мистецтво на службу певній цілі — це найгірше, найпідліше, найганебніше, до чого може дійти людина. Хіба не правда?

— Правда, — сказав я. — І знаєте, коли зустрічаєш людину, яка мислить так само, як ти, то зникає відчуття відрубності власного я. Але продовжуйте — не хочу вам перебивати...

— Так от, коли вони пішли, ми ще деякий час сиділи при свічці. Він говорив, а я мовчала і не слухала. Потім я перебила йому, сказала, що буду спати, відвернулась і удала, що заснула. Але мені було не до сну. Присутність цього «вихованого і шляхетного», за словами Перців, типа не віщувала для мене нічого доброго. Коли свічка догоріла, я дістала з-під голови лейтенантське галіфе і для певності одягла його... Хоч би було заpastись якоюсь палицею — але поблизу не було нічого відповідного.

Не знаю, коли і як я заснула, але прокинулась я від якогось дотику. Він, цей тип, який щойно плів теревені про лицарське поведження з жінкою, стояв, нахилившись надо мною, і обмацував мої коліна. Очевидно, мое галіфе його здивувало і збентежило. Він на хвилину відсунувся. Це мене врятувало.

Він бо не знав двох речей: що я скінчила Лестафтівський інститут і що при світлі трухляків я його до якоїсь міри бачу.

Я перевернулась на спину і підбгала ноги, а коли він нахилився знову — випростувалась і вдарила його обома ногами під груди, в діяфрагму. В ньому щось гупнуло, він полетів у порожнечу, потім тріскіт — і все затихло. Невже я його забила?

Але бачу, підводиться, помацки знаходить свій матрац, лягає.

Ні слова не сказав він, ні слова не сказала я.

А війна почалася.

Звичайно, тієї ночі я більше не спала. А на другий день, щойно до нас спустився Абрам Борисович, заявила, що йду додому. Але Абрам Борисович мене не слухав, він був заклопотаний власними справами: його викликали оповісткою «з ложкою й кружкою», мабуть, щоб забрати його в тил, а, може, щоб приділити до ополчення, яке щойно почали організувати. І він спустився в підвал, щоб стати третім його мешканцем.

Тепер я була забезпечена: жодних нападів на мене не буде.

Але уявіть собі приємність: двоє мужчин — і я!...

І це тривало майже два тижні.

Якоїсь ночі з'явилась міліція, обшукала кімнати, сарай, побувала у верхнім льоху, горище було замкнене, вони, не чекаючи, поки їм відімкнуть, зірвали з завіс ляду. Шукали господаря, який «ухилився від мобілізації», і були дуже здивовані, що нікого немає.

Пригадуєте ніч, коли німці обстрілювали місто з мінометів? Ми тоді зібралися в підвалі всі четверо: Абрам Борисович, Соломонія Марківна, Максиміліян і я.

Вибухи було чути все ближче й ближче. Настрій трьох переляканих людей передався і мені. Признаюсь: мені було страшно.

І от, вибравши хвилину, коли обстріл перервався, дядько Абрам попросив нашої уваги і почав урочисту промову. Насамперед він сказав нам про себе: він колишній купець і промисловець, з Умані. Революція захопила його в Москві, тому він лишився живим. Після громадянської війни він відшукав жінку і переїхав сюди.

Говорив він невміло, плутався і повторювався. Потім він перейшов до сучасности.

Може бути, сказав він, що бомба чи куля заб'є саме їх, а ми, молодші, зостанемось. І тому він вирішив відкрити нам таємницю і залишити нас спадкоємцями свого майна, не того, що там у кімнатах, а того, що тут, у підвалі. Тут ось, у цій стіні, стільки вершків від кутка і стільки від землі — замурована скринька з золотом. Їх грабували, в них шукали багато разів, ще там, в Умані, їхні мільйони загинули, але дещо все таки збереглося. Тут є двісті тисяч у банкових білетах та цінних паперах і тридцять п'ять тисяч золотом.

А я в цей час слідкувала за тим, Максиміліаном (до речі, дядько Абрам звав його Сергієм). І мені стало зрозумілим, чому він опинився в підвалі і куди ведуть його палкі промови: він знав або догадувався про це золото, і воно його вабило.

Чи мала я висловити Перцям свої здогади? Одне: було вже запізно, друге: вони нізащо мені не повірили б. Я й так багато втратила в їхніх очах своїм надто холодним поводженням з їхнім улюбленцем. Вони, очевидно, сподівалися, що з нас буде пара. Соломонія Марківна вже не раз шепотіла мені, що він надто скромний і нерішучий і щоб я сама за ним «поухажівала».

А я тільки подивилася на хижий вираз його обличчя і промовчала.

Потім прийшли німці. Ми переселилися в кімнати, а Максиміліян кудись подався. Через кілька днів, саме тоді, коли більшість мужчин сиділа в gefangenenlager-і, він виринув знову — вже як Сергій Михайлов, один з керівників новозформованої поліції. Як він проліз на цю посаду, хто його рекомендував, які в нього були зв'язки — цього я не знаю й по сьогодні.

Я прожила у Перців ще зо два тижні, поки не довідалась напевно, що наше містечко також зайняте німцями, а тоді пішла додому.

А в нас дома був Мурільйо, справжній, непідроблений, маленький, правда, образ Богоматері. Мати мені й каже (а в мене дома мати й сестра, менша, батько помер), мати й каже: «Віднеси Перцям подарунок від мене».

А мені хіба довго: зібралась — і в дорогу.

... Я підійшла до їхнього дому саме в ту хвилину, коли їх забирали. Я за квартал побачила, як з дверей виходять військові, як виводять господарів, але я була надто далеко, щоб зрозуміти, в чому справа. Я майже бігла, але перше, ніж я досягла дому Перців, їх всадили на вантажне, крите брезентом, авто і повезли, а офіцер і цивільний мужчина в бобровім хутрі сіли в особове авто і від'їхали.

До порожнього дому кинулися якісь підозрілі жінки й чоловіки, що перед тим з виглядом байдужих спостерігачів стирчали під хвіртками та ворітьми сусідніх домів.

Обганяючи мене, пробіг дідок у валяннях.

А з-за рогу півбігцем поспішали два поліцаї з пов'язками на рукавах і «службовими» палицями.

— Назад! — кричали вони. — Тут квартира начальника поліції!

Кількох баб, що вже встигли зайти до кімнат, вони вигнали в шию.

Я запитала когось, що тут, властиво, сталося?

— Не знаєш, що сталося? Жидів забрали.

Я ахнула:

— Та хіба Перці — жиди?

— Там ліпше знають.

Я побігла в комендантуру, з комендантури мене спрямували в фельджандармерію, звідти — в гестапо. Саме тут, у гестапо, знаходилися ті люди, в чиїх руках була доля Перців.

Я вже знала про безвийняткову продажність німців і мріяла:

Ануж удасться викупити їх за мого Мурільйо?

Мене прийняв білявий офіцер — я навіть не роздивилась, які в нього відзнаки — в присутності перекладача.

Я розповіла, в чому справа, і запевнила, що знаю цих людей і можу ручитися, чим вони хочуть, хоч своїм життям, що ніхто з них не єврей.

— Ліпше не ручіться, — сказав мені перекладач. — Ви знаєте, що тих, хто укриває жидів, чекає також розстріл? — І додав м'якше: — Візьміть хоч би їх імена: Абрам Перець, Абрам Борисович — він не Борисович, а Борухович. А вона — Соломонія Марківна. Чи, може, Саломея, що танцювала перед Іродом?

— Він українець з Умані.

— Кожен жид, що приїжджає з України — «українець», з Польщі — «поляк». В Німеччині були жиди з Росії — вони називали себе «росіянами».

Тоді я, мов потопельник за соломинку, схопилася за останню можливість, в яку сама не вірила.

— Алеж їх добре знає пан Сергій Михайлов, що працює в поліції. Я думаю, що він, як і я, теж може за них поручитись.

Перекладач переповів це начальникові, начальник посміхнувся і сказав щось перекладачеві; той теж посміхнувся — і не переклав мені нічого.

Але я все таки трохи вмію по-німецьки і зрозуміла, про що йде мова: їх узяли за доносом Михайлова.

Якусь хвилину тривала мовчанка. Я забула і про Мурільйо, і про все на світі. Перекладач по моему вигляду, мабуть, догадався, що я зрозуміла. Не знаю, що б я говорила і як би я діяла, але в кімнату ввійшло кілька гестапівців, і перекладач сказав мені:

— Прошу звільнити помешкання.

Звідти я ще пішла для чогось у горуправу — порадитися з одним службовцем, що при мені заходив до Перців. Його я не застала.

На вулиці я помітила, що пакунка з картиною зо мною немає. Я ще раз обігала горуправу, гестапо, жан-дармерію та комендантуру, але не знайшла жодних слідів забутого мною пакунка.

Тільки в коридорі комендантури я зустріла людину в бобровім хутрі.

Це був Михайлов.

На щастя, він мене не помітив і не впізнав.

Я пішла до дому того службовця, що бував у Перців.

Мене прийняли стримано, але — прийняли. У них я перебула ніч — кажу «перебула», бо тієї ночі я не спала.

Вранці я підійшла до дому Перців і обережно по-пробувала вуличні двері. Вони були замкнені. Проскочивши через сусідній двір, я обійшла дім — кухонні двері також були замкнені.

Кругом було тихо і порожньо. Я зняла пальто і занесла його, щоб хтось не вкрав, до виходку.

В кухоннім вікні я вийняла шматок картону, що заміняв шибу, яка випала під час бомбардування. Потім просунула руку, відчинила вікно і влізла до кухні. Роззулась і, намагаючись не робити шуму, ввійшла в кімнати.

Невже він управився побувати тут учора? Але я його бачила в комендантурі.

Ні, він ще прийде.

Де я його мушу чекати? В кімнатах чи там, унизу?

А, може, він десь тут, адже поліцаї казали тоді: «Це — мешкання начальника поліції».

Мені здавалося, ніби звідкись доходять відгуки глухих ударів. Я зайшла в «чуланчик». Ляда першого льоуху була закрита, але хідничок, що маскував її, лежав збоку.

Удари стало чути зовсім виразно.

Електрики давно не було, я напوماцки спустилася вниз. Ляда нижнього льоуху була відсунута (вона відкривалась і закривалась тільки зверху); з льоуху чулося легке шарудіння, там блимало світло...

Я підповзла до отвору і зазирнула вниз.

На дошках, де лежав колись мій матрац, стояв ліхтар — «летюча миша», і світло його падало на стіну з чорною видовбаною заглибиною.

Схилена людина, обличчя якої мені не було видно, гарячково розривала упакування розламаної скриньки і відкидала від себе пачки асигнацій.

Я дивилася довго: на дошках біля людини лежало знаряддя праці: молоток, зубило, пласкогубці, під стіною стояла лопата. Ще якась невеличка річ чорніла

біля самого ліхтаря, збоку, куди не сягало світло, і я ніяк не могла розглянути, що це. Але це не мало значення: головне — лома серед цих речей не було.

Людина повзала рачки, копірсаючись у тих грошах, мов собака.

Потім вона заклала руку в отвір і вийняла ще якусь ніби бляшанку, розкрила її і піднесла щось у жмені до ліхтаря, роздивляючися. Світло хитнулось, у жмені тьмяно блиснуло золото.

— Михайлов! — сказала я — повірите, якимось зовсім спокійно і не надто голосно, тільки дуже чітко вимовляючи кожне слово. — Це золото — ваша смерть.

Він зірвався на ноги і схопив ту річ, яка лежала під ліхтарем і якої я ніяк не могла розпізнати.

Це був револьвер.

Ось, бачите —

Вона розстебнула пальто і спустила його з одного плеча. На самому вигині, на червоному светрі, видно було зацероване сірими нитками місце.

— Це від кулі. На кілька міліметрів нижче — і... але я засунула ляду раніше, ніж він устиг мене поцілити.

Вона замовкла.

— Оце, властиво, і все.

Дошкою я заклала ляду так, що, не прийнявши тієї дошки, ляди не можна було відсунути, присипала все це землею, поставила зверху діжку з капустою і, замаскувавши хідничком вхід до верхнього льоху, вернулася тією ж дорогою, якою прийшла.

Майже два тижні після цього я прожила в мого бюрократа. Вони мене не дуже то й приймали, але я

харчувалася на власний кошт, та ще й їх підгодовувала. Все чекала: може, їх випустять.

Тільки на десятий день я довідалася, що їх уже немає.

Вона знову замовкла.

Я дивився в її обличчя: губи її тремтіли, на очах блищали сльози.

— Ну, от ми й дійшли, — сказала вона і зупинилась.

— Куди дійшли?

— Не бачите куди? До роздоріжжя. Вам на захід, мені на південь. Я тут уже двічі проходила — знаю.

Ніби якийсь невимовний смуток звучав у її голосі — чи це під впливом розказаної мені історії? . . .

— Ну, що ж. Ніяких шанс на те, що ми з вами колись іще зустрінемося — нема. Так що — прощайте!

Я подав їй руку і потім, не випускаючи її руки, спитав:

— А скажи мені, Ніно, якби вони були справді євреї, чи ти б. . .

— Чи я помстилася б за них? А як ти думаєш? Звичайно, що так.

Безслів я потиснув її руку.

Враз вираз її очей змінився: до її свідомости дійшов один деталь, незвичний для наших попередніх звернень.

— З якого часу ви стали зо мною «на ти»? — суворо спитала вона і відразу ж змінила інтонацію. — Ну, гаразд, чорт з тобою, нехай буде й «ти». Бачиш, я дуже чутлива до того, як хтось реагує на мої слова чи вчинки. І під час моєї розповіді мені здавалося, що ти відчуваєш те саме, що й я. І я переконана, що я тепер знаю тебе не гірше, ніж ти мене. Але ми так і до вечора тут достоїмось. До побачення.

Вона міцно, по-парубоцькому, потисла мою долоню. Але руки наші, мов би їх хто зв'язав, ніяк не хотіли роз'єднуватись.

Я підступив на півкроку і впіймав коліньми її коліно, потім перекинув її праву руку в свою ліву руку і відвів собі за спину, водночас намагаючися правою рукою унешкідливити її ліву. Вона відкинула голову назад і заплющила очі. Я, здавалося, силоміць дотягнувся губами до її губ і з здивуванням відчув, що вона відповідає на поцілунок.

Раптом вона рвучко відштовхнула мене і звільнилася з моїх обіймів.

Наші очі знову зустрілись.

Вона поклала руку мені на плече і поцілувала мене сама, коротко і рішуче.

— Вже йди. Наші дороги розходяться.

— Ніно! — крикнув я їй навздогін. Вона не оберталася. — Ніно, ще одна маленька справа.

Вона зупинилась, я підійшов ближче:

— Якщо тобі буде загрожувати небезпека з боку якогось... ну, когось із тих, що їх звуть «теплыми хлопцями», то не забудь цього виразу... — Я повторив ті слова, що сказав їй уранці.

— Це що — пароль? Хіба ти урка?

— Ні, я студент. Але я жив між урками.

— Ну, добре, ближче не підходь. До побачення.

Вона махнула мені рукою, обернулася і швидко пішла.

... Чому я не пішов тоді до неї, з нею, за нею? ...

В ДОМА

1

Те, що я, підходячи до свого села, не побачив ні хрестів на сільській церкві, ні самої церкви з високою дзвіницею, мене ні трохи не здивувало. Адже церков я не знаходив на своїй дорозі ніде. Мене здивувало, навіть занепокоїло, що я взагалі не впізнавав місцевості: село з того боку, звідки я підходив, мусило б майже цілковито ховатися за невеликим гаєм, праворуч від гаю мала бути самотня садиба з обсадженим тополями окопом, ліворуч повинна була стояти громадська комора, що в паперах називалася колись магазином, а в мові селян — «гамазином» або «гамазеєм». Нічого цього не було. Ні гаю, ні гостроверхих тополь, ні сірого «гамазею».

Дорога — рівна, широка, окопана канавами і зовсім невідома — привела мене просто до перших хат незнайомої вулиці. Це мало бути мое село, рідне мое село, те саме, в якому я жив колись хлопцем і згадка про яке не покидала мене ніколи. Тут я знав колись кожну людину, кожну хату і хлів, кожну лісу і клуню. Але чому ж вулиця, що нею я проходжу, здається мені зовсім незнаною?

Невже під час моїх блукань я загубив картини далекої дійсності, забув їх і непомітно для себе замінив фікціями, картинами власного виробу? Чи, може, фікції з'являються передо мною тепер, і моє сприймання дійсності цій химерній дійсності не відповідає? Адже в мене не менше, ніж 39°, і весь довколишній світ, можливо, є лише витвором мого хворого мозку?

Набираю жменю снігу, скидаю — дарунок добрих людей — кудлату шапку і прикладаю сніг до чола.

Ні, почуття мої цілком нормальні: ці чужі хати і ця порожня вулиця існують у дійсності.

І тоді приходиться відповідь на всі мої сумніви. Хтось із глибини моєї душі говорить мені:

— Ти справді в рідному своєму селі, лише села такого, яким ти його покинув, уже нема. Ті привиди, що привели тебе за сотні кілометрів до найріднішого з клаптиків твоєї вітчизни, не відповідають речам реальним. Те, що ти любив, те, чого ти прагнув, уже давно не існує, — чи, може, й існує, але не в тій формі, яка на протязі довгих літ була для тебе такою невимовно дорогою. —

І враз постало нове, болюче, гостре питання:

— Тож навіщо я йшов?

Ніхто не чекає на мене в моєму селі, — так само, як не чекав ніхто по тих незліченних селах, якими я проходив. Якщо хто мене й згадує, то не як живого, а як мертвого: всі думають, що мене в тридцятому році разом з батьком розстріляно. Про те, що я живий, довідалися тільки Грицько, який передав мені звістку про смерть моїх сестер і матері десь під Новосибірськом, та Петро Матвійович. Але Грицько загинув під колесами поїзду, а Петро Матвійович не підтримував з селом ніякого зв'язку, і його, як і мене, мабуть, вважали мертвим.

Родини у мене в селі не залишилося жодної. Хлопці, що з ними я дражнив колись собак по вулицях, напевно, мене не впізнають. Майно розтануло за дванадцять літ, і сліду не лишилося, де його шукати. Селяни, якими я їх знав у дитинстві, перетворилися на якихось нових істот, якщо вірити газетам і якщо зміни в людських душах такі ж значні, як зміни в вигляді сільської вулиці.

Мене огорнув розпач.

Тож навіщо я йшов?

Може, й тут доведеться мені тинятись від хати до хати, поки хтось не прийме на ніч і не нагодує.

І в цю хвилину я побачив хату, стару хату старого діда Максима. Я впізнав її відразу. Вона збереглася майже такою, якою я знав її дванадцять років тому, тільки вросла глибше в землю, тільки більше стало моху на стрісі. І раптом згадалось: таж іще Грицько розповідав про пожежу, що знищила цілу вулицю — від Максимової хати до поля.

Отже...

Отже, не все ще чуже мені тут і незнане. Щось му-сило лишитися з дорогого мені минулого, і це щось пов'яже мене з сучасним. Є ще окремі ланки між колишнім і теперішнім. Ще є двері, до яких я заходив багато років тому.

І до цих дверей пішов я сьогодні.

Як до минулого.

2

Надворі смеркалось, і в хаті стояв густий присмерк; з ним боролось і не в силі було його подолати тремтяче світло каганчика.

Чорнява молодиця щось витягала з печі, сива жінка пряла, сидячи на лаві, біля столу куняв хлопчик восьми-дев'яти років.

Нікого з них я не знав.

І знову, як там, серед поля, мене охопила якась тривога, знову здалося, ніби все, що я бачу — це мій сон, маячіння, витвір уяви хворого мозку.

— Добрий вечір! — сказав я — і злякався. Мені причулося, що говорю не я, що в моїм тілі сидить хтось інший, він говорить і рухається за мене, а я можу тільки чути його слова і бачити його рухи.

— Добрий вечір! — відповіло трое голосів, два жіночі і один тоненький, дитячий.

— Скажіть, будь ласка, — говорив хтось моїми губами, а я зацікавлено слухав, що він скаже, — скажіть, будь ласка, жив колись у цій хаті дід Максим.

— Та еге ж, жив.

— Він уже, напевно, вмер?

— Умер... Ви проходите, сідайте... А ви його звідкіля знаєте? Ви, часом, не з городу?

— Ні, я здалека, з-під фронту.

— З-під фронту... Спитай, Палажко, може, вони твого Василя знають. Чи не стрічали, громадянин, чи пак той, пане, Василя Свириденка з Кошляїв?

— Ще що питаєте, — бурмоче незадоволено молодша. — Малий хіба світ.

Коли вона це говорить, я помічаю, що все ще стою біля порога (чи мене прохали сідати, чи це мені сниється?), почуваю, що в хаті душно, нестерпно душно і що в мене не 39, а щонайменше 40. Треба прикласти до чола щось холодне — з'являється на мить думка і зникає, спалена палаючим мозком.

... Як сліпуче-яскраво світить цей каганчик. Від його світла так болять очі... До мене щось говорить молодша, але що?

Я вже на лаві, хлопчик з-за столу дивиться на мене, голова його робиться великою-великою, потім розділяється: в кожній частині по півголові, а посередині видно мазану стіну хати. Здалека звучать слова — і

чужі, і того, хто говорить за мене, але вони не лишаються в пам'яті.

Чи я справді в Максимовій хаті, чи замерзаю десь серед снігу, і мені все ввижається?

І ось я вже бачу поле. В полі, на снігу щось чорніє; це я, моє тіло, я помітив себе здалека і підходжу — може, я ще живий? Треба мене підняти, донести до села. Я підводжу себе, беру на руки і, знесилений, падаю. Сніг насипався мені за комір і в рукави. Хочу встати і раптом бачу — дорогою хтось їде. Пара коненят, запряжена в легенькі санчата, лівий кінь рябий, кумедної масти, в санях стоїть навколішках і хльоскає батіжком хлопець-погонич, а за ним темніє постать закутаної великою хусткою жінки. Вони рівняються зо мною, коні стають, жінка скидає з голови хустку. . .

. . . Передо мною встає образ моєї матері.

Такою я бачив її востаннє в тридцятому році, такою уявляв собі, шукаючи під Новосибірськом її могили, такою ввижалася вона, коли я в спогадах переживав наново своє дитинство, такою вона мені снилась.

Виходить, я сплю?

Якщо так, то треба прокинутись і дізнатись, де я і що зо мною.

Роблю страшне зусилля, щось важке ніби спадає з моєї голови, і грудям стає легше дихати, і можна ворухнутись, відкрити повіки. Підіймаю очі. Тінь від моєї голови падає на стіл, дивиться на мене переляканий хлопчик, радяться між собою жінки. Молодша говорить з люттю:

— Ото нещастя! Треба бігти по старосту, поки не вмер.

А старша . . . Алеж я напевно її колись десь бачив. Намагаюся пригадати, коли і де.

— Він божевільний! — верещить молодша, — бачите, як дивиться? — і вискакує до сіней, хряснувши дверима.

І разом з цим хряскотом знову попливла важка гаряча каламуть і залила, потопила мою свідомість.

3

Вранці, коли я прокинувся, властиво, коли я прокидався, то, ще наполовину сонний, почув притишену розмову. Я лежав, не рухаючись, і удавав, ніби сплю.

Тихо і трохи сумно звучав у хаті голос старшої жінки:

— Побігла Палажка по старосту — а я поклала його на лаву, роззула, підсунула під голову подушку, сіла та й думаю:

Хто б це міг бути? Далекий він чи тутешній? Ніби далекий, каже «з-під фронту», а говорить по-нашому, трохи, правда, не по-сільському. Мо', думаю, вчитель який абоцо. Хтось, мабуть, вдома його дожидає, а він тут занедужав, не дійшов, ще помре.

А звідки він старого Максима знає? Максима вже давно й на світі нема. Ні Максима, ні Максимових: котрі померли в тридцять третьому, котрі по Донбасах порозлазились. І нікому навіть невідомо, хто саме з Максимових помер, а хто десь блукає.

— Не такий час був, щоб чужі смерті рахувати, — перебиває другий, незнайомий, приємно-дзвінкий голос.

— Отож я й думаю: може, хто з Максимових додому прибився. Коли це, чую, гупає щось у сінях чобітьми. Заходять. Староста Карпо і Палажка. Палажка коло Карпа пташкою розсипається-щебече: — «Заберіть

його від нас, пане старосто, справді заберіть!» — Кажу: Палажко, та чи ти здуріла? А вона: «Тітко Мар'яно! Нащо ви йому мою подушку під голову поклали?»

— Нема гірше, як з чужими людьми в одній хаті жити, — відзивається дзвінкий голос.

— Поклала, кажу, ну то що ж? А вона знову до старости: «Обшукайте його, каже, дядьку Карпо, може, це який жид ховається або партизан советський. Може, в нього, каже, наган або граната». Подумав Карпо, подумав. Мовляв, партизан — не партизан, а перевірити треба. Вставай, каже, хлопче. — Тю, кажу, Карпе, схаменися. Людина вмирає, а він її будить. Та його скоро вже ніяка сила від того сну не збудить, а не то що сільський староста. А Палажка лютує: «Потрусіть, гукає, у нього в кишенях, якраз нагана знайдете». Вивернув Карпо в нього кишені: ніжик складаний, 10 рублів советських, почав шукати документів — нема й знаку. Як зрадіє Палажка: «Бачите, каже, нема документів. Я ж вам казала. Відведіть його в поліцію, дядьку Карпо!» Тут уже й він не видержав: «Ти мені, говорить, Палажко, дурного не базікай. Пройшли ті часи, коли люди людей їли. Відведіть... Щоб умер на дорозі...» — А я тоді й кажу йому: Ось я в торбі у нього якусь книжку знайшла...

...

Я напружено слухаю. Хоч я ніколи (чи справді ніколи?) не бачив цього старости Карпа, проте виразно уявляю собі, як він бере книжку, слинить палець, розкриває і поволі читає літери заголовку: «*Полное... собрание... со... сочинений Хведора Сологуба. Бач, Сологуба. Издательство Шиповник*», — а потім, жорстоко згинаючи чутливі сторінки і залишаючи на кожній брудні сліди пальців, починає перегортати книгу.

— Вірші якісь, — говорить він здивовано.

— Ось постоите, дядьку, там щось написано, — перебиває йому роботу Палажка.

Вона забирає книжку з старостиних рук і, гортаючи назад, знаходить на 17-ій сторінці написані синім чорнилом слова. «20.1.1942 року. З бібліотеки Петра Матвійовича Оплені», — читає вона вголос.

— Що? Оплені? Петра Матвійовича? Так і написано? — підхоплюється староста. — А ну, давай сюди книжку! Прокляте світло... справді, ніби Петра Матвійовича... Палажко! — наказує він. — А біжи мені зараз же до лікарки. Нехай сюди прийде. Бо це людина наша. Коли від Петра Матвійовича, то це людина наша. Йй так умирати не можна!!! —

Я зробив якийсь непевний рух, і розповідь урвалася, а разом з нею урвалася і викликана нею стрічка уявних картин, що я їх бачив своїми заплющеними очима. Жінки принишкли.

Вони, треба гадати, дивилися на мене, хоч я й не відчував їх поглядів на своєму обличчі. Потім, після недовгої павзи, старша почала оповідати далі.

— Дивилась я на нього, дивилась та й кажу до Карпа: Знаєш, кажу, Карпе, це недалекий, тутешній. Може, хто з таких, по кому вже й панахида на один раз правилась. Та взяти хоч би й Петра Матвійовича. Хіба знав хтонебудь, що він живий? Пропає чоловік, як у воду шубовснув, а він, бач, десь є. Ви, кажу, з Сергієм, що його по-вуличному Ремезом прозивали, разом парубкували?

— «Разом».

— А чи ти добре пам'ятаєш, який він був за молодих літ?

— «Пам'ятаю».

— А подивися на хлопця: він тобі нікого не нагадує?

Глянув він та як скрикне: «Справжнісінький тобі Сергій!»—

... Серце моє застукало нестримно, і радістю, доти незнаною, пройнялося моє ество. І одночасно я відчув якесь приємне безсилля своїх м'язів. Червоно-чорна пасмуга з золотими і зеленими зірками попливла в очах. Мене впізнали.

Я переконався, що всі мої вчорашні хворі сумніви були безпідставні і що я дійсно — в своєму селі. Але що з того? Що з того, коли вся моя істота повна самого безсилля, коли я не знаю, чи послухають мене мої м'язи, чи зможу я ворухнутися, простягти руку, повернути голову, розкрити очі. Ніколи ще так виразно не відчував я розриву між свідомістю, між «я» і чужим, зайвим тілом. Здавалось, ніби «я» сконденсувалося десь поза межами часу і простору, а тіло, що лежить на лаві, — це вже «не-я», це щось, що належало мені, але не було мною.

.....

Жінка продовжувала говорити, але я не спроможний був слухати її. І раптом щось ніби вдарило мене, з'єднало розлучені тіло і свідомість і віддало мої м'язи в розпорядження моєї волі. Я почув ім'я моєї матері:

— ... А він і каже: «Треба буде завтра дати наряд та привезти з города Катерину...»

Про яку Катерину могли вони говорити? Про мою матір? Але вона померла разом з моїми сестрами десь під Новосибірськом, там, де я шукав і не знайшов їх могил!

— А я йому й раджу: «Загадай, Карпе, іздовому, нехай зразу не каже, а то вона ще вмере з радощів...»

Я чую, як хтось, хлипаючи, починає плакати.

Так, мова справді йде про мою матір... Може, вона вже тут, у хаті? Може, це вона плаче, слухаючи оповідання старшої жінки?

— Що ви так, тітко Мар'яно, плачете? Ану ж бо годі, — говорить та, що має дзвінкий голос, але тепер цей голос глухий, здавлений.

— Кажеш: годі, а сама плачеш! — відзивається крізь сльози старша.

Я уявляю собі її обличчя: мені здається — тепер вона витирає сльози і намагається посміхнутись.

— Он про Катерину балакали, що вона померла в Сибіру, а вона повернулася. І про цього всі знали, що його разом з батьком у тридцятому році розстріляно, а він, бач, живий. І Опленя десь живий, Петро Матвійович. Тільки моїх нікого немає, ніхто вже не прийде. Всіх помордували, всіх замучили.

Мова перейшла в голосіння.

— Нічого, тітко Мар'яно, може, і з ваших хтось повернеться.

Я лежав і слухав, зберігаючи на обличчі спокійно-безтурботний, сонний вираз. Важка це вмільість: ховати думки, таїти печаль і радість; печаль — ще нічого, до цього ми вже звикли, але радість... як трудно стримувати невиявлену радість! А разом з почуттям радості наростав страх, що це — хвилиenne непорозуміння, що моя радість зараз минеться, що я прокинуся ще раз, і все згине, розвіється. Бо ми, що звикли лише до великих страждань, боїмося відкрити себе великій радості, противимось їй, ховаємо від неї свою глибину, як на всякий випадок ховали ту глибину від усього, що може з нами трапитись.

Я повернувся, розплющив очі, трохи підвівся, хотів устати і відчув, що для цього в мене замало сили.

— Пробачте мені, — звертаюся я до старшої жінки, — що я прийшов до вас непростений, та й захворів, завдав вам клопоту.

— Нічого, синку, нічого, — ласкаво говорить старша.

Я знову намагаюся підвестись.

— Лежіть, лежіть, — підбігає до мене молодша: не та, що була вчора, а інша, гарненька, привітна, з інтелігентним обличчям, власниця дзвінкого голосу.

На щоках у неї я помічаю розмазані патьоки сліз і не без задоволення думаю, що ці сльози викликані співчуттям до моєї особи.

— Лежіть, вам не можна вставати.

Я рішуче протестую:

— Пробачте, але я почуваю себе цілком добре...

— Це добре, що вам ліпше. Але якби ви знали, яка була у вас температура вчора ввечері. А пульс, Боже, який пульс. Нерівний, з переборами. Як тільки ваше серце витримало!

Я зрозумів, що передо мною лікар.

4

Того самого дня, коли я вже зміцнів, пообідав, впізнав у старій Мар'яні нашу далеку родичку, коли дізнався, що моя мати повернулася з Сибіру ще в 1935 році і мешкає за кільканадцять кілометрів у місті, де працює в лікарні прибиральницею, коли я, змушений відповідати на запитання тітки Мар'яни, хоч-не-хоч розповів їй, що розстрілу я уник не один раз, а декілька, — саме тоді прибіг до хати хлопець — Палажчин Коля.

— Везуть! — закричав він весело.

— Кого везуть?

— Їхню матір.

Скориставшись з відсутності лікарки, що пішла додому обідати, я накинув щось на плечі і за допомогою тітки Мар'яни вийшов на ганок. Те, що я побачив, назавжди запам'яталося мені і назавжди, непохитно ствердило віру в надзвичайне і чудесне: по широкій засніженій вулиці легіли запряжені парою сани. Лівий кінь був рябий, смішний, маленький; хлопець-їздовий стояв у санях навколішках і вимахував батіжком; за ним, закутана великою хусткою, сиділа жінка.

Це був образ мого вчорашнього маячіння чи сну.

Сьогодні цей сон став дійсністю.

Тільки я не лежав у полі, а стояв на ганку, поруч Мар'яни, тільки мати моя, коли підвелася з саней — маленька, з сивим волоссям, що вибивалося з-під хустки, з зморшками коло очей, з пожовклим обличчям і очима побляклими, як осіннє небо, — з повними сліз очима, де застигло якесь безпорадне щастя, — тільки мати моя так мало нагадувала ту, що снилася мені в снах і ввижалася в мріях...

Але це була вона — моя мати...

.....

Велика радість... Може, тільки тому вона і глибока, що в ній завжди є домішка суму?

З М І С Т

	стор.
Дезертири	5
Постріл	13
Наші прийшли	25
Полонений	34
Товариш	47
Пашпорт	68
Втеча	85
Сохачовка	93
Жарт	106
Ніч з голою дівчиною	113
Золотий льох	121
Вдома	144

Список видань „Дніпрової Хвилі“

ТАЄМНИЙ ФРОНТ — Степан Любомирський зображує в цій книжці запеклу та жорстоку боротьбу органів української розвідки проти советської агентури на терені Франції. Книжка незвичайно реалістично зображує боротьбу за волю України, що проходить у всіх ділянках нашого життя, в цьому випадку за кулісами щоденних подій, у темряві безапеляційної розгри на життя і смерть. (Ця книжка вже вичерпана!).

ВЕЛИКА ГРА — М. Хортиця впроваджує читача в закулісні події останніх місяців II Світової Війни, коли тодішні союзники вже стали вперто боротися за оволодіння таємницею атомової зброї. Автор вірно змальовує всю підлість советських метод розвідчої роботи, змальовує живими красками нервуючі події важкого змагання за розгадання таємниці атомової бомби і на цьому фоні виводить незвичайно цікаву, шляхетну постать українського розвідчика Григорія Бату, що ознайомлений методами праці поборює советську агентуру на кожному кроці — доказ, що справді боротися із Москвою можуть тільки ті, хто докладно обізнаний із її методами. (224 стор., ціна: 0,90 дол., 4 англ. шил., 5 австрал. шил., 10 австр. шил., 25 б. фр., 180 фр. фр.).

ПРОКЛИНАЮ — Іван Шкварко, відомий і популярний західньо-український письменник із правдивим мистецьким розмахом змальовує перед очима читача широке і жахливе у своїй немилосердній наготі полотно — образ советської тюрми у Західній Україні в гарячий час років 39—41. Незабутня постать львівського батярчука Шеремети, що в ньому збуджується національна свідомість і він віддає життя за правду та за солідарність із представниками українського здорового та міцного села. Читаючи цю книжку, Ви щойно усвідомляете всі жахливі обставини часу, що в них доводилося нам жити! (216 стор., ціна: 0,80 дол., 4 англ. шил., 5 австрал. шил., 10 австр. шил., 25 б. фр., 180 фр. фр.).

МІЖ СЛОВОЮ І СМЕРТЮ, роман у 3-ох томах, — Степан Любомирський розкриває советське намагання оволодіти атомовою зброєю. На фоні диявольського московського плану опанування світу виростає величава постать українського професора Київського, який в ім'я чистоти науки та своєї національної приналежності ліквідує московські затії, висаджуючи себе разом із Атомовим інститутом у повітря. На доказ того, що таким є не тільки наставлення поодиноких українських науковців, але всього українського наукового світу, автор змальовує наступника професора Київського, доктора Жарину,

який нівечить до решти московські плани в ім'я рятування світу й людства. Книжка написана незвичайно живо і цікаво, події котяться з головокружною, але логічною скорістю. (Кожний том 176 стор., ціна кожного тому: 0,80 дол., 4 англ. шил., 5 австрал. шил., 10 австр. шил., 25 б. фр., 180 фр. фр.).

У КІГТЯХ ТИРАНІВ — М. Сергієнко, сіра людина підсоветської України, подав у цьому творі вдалиий, складний і величавий образ II Світової Війни, не з боку фронту, а очима військовополоненого. Десятки тисяч українських військовополонених віднайдуть у цьому незвичайно сильному творі повторення своїх власних найтрагічніших переживань, у простій, але пребагатій літературній формі, що своїм стилем нагадує найкращі твори української класики. Цієї книжки не можна відкласти з рук не дочитавши до кінця! (230 стор., ціна: 1 дол., 4 англ. шил., 5 австрал. шил., 10 австр. шил., 30 б. фр., 200 фр. фр.).

МАРШ МОЛОДОСТІ, роман у 2-х томах, — Віталій Бендер подає прегарний опис очайдушного маршу одної сотні Української Дивізії крізь опановане большевицькими партизанами пасмо югославських гір, крізь граничні дроти й вогонь — у долину Льомбардії, назустріч американсько-англійській армії. Повні ризику, напружені ситуації переплетені мальовничими картинками чарівних південних ночей, сповитих зорями й тужливою піснею юнаків, що рвуться до життя, та його радощів. Ряд чітко накреслених постатей з усіх частин української землі — стрільців, старшин, медичної сестри Наді та командира Сіроштана в раз з їхніми особистими переживаннями доповняють сюжет і підносять зацікавлення читача до цього вартісного твору, (два томи разом 324 стор., ціна за обидва томи: 1.60 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил., 60 б. фр., 400 фр. фр.).

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД — Олена Звичайна, чільна письменниця українського літературного Олімпу розкриває в цій книжці перед очима читача ніби всім знаний, однак такий таємний і повний невідомих переживань та поривів український, сучасний світ у полум'ях окупаційного пекла. Боротьба України проходить безупинно і письменниця зуміла в цьому великому творі створити враження, що навіть природа України бореться за її визволення. Ця книга мусить бути в кожній українській хаті, бо з неї навчатимуться цілі покоління! Читаючи цю книжку Ви зрозумієте, де, та з чого береться невсигуща сила нашого народу, ця книга додасть Вам віри в наше краще майбутнє. Цю книжку Ви прочитаете не раз, а десять разів! (232 стор., ціна: 1.50 дол., 5 англ. шил., 6 австрал. шил., 12 австр. шил., 35 б. фр., 250 фр. фр.).

ЧИ ЗІЙДЕ ЗАВТРА СОНЦЕ — Леонід Полтава, відомий український поет і письменник зображує у цьому фан-

тастичному творі майбутні часи, 2000-ий рік! Світ не той став. Нові держави, новий лад, нова техніка — тільки людина та сама. Людський дух не зазнає змін. З нараженням свого життя переносить спеціальний кур'єр в Україну дорожочинний скарб, скарб, що має врятувати світ від загибелі... Але скарб цей убивчий. З надлюдським зусиллям несе його кур'єр у свою батьківщину. Чи донесе? Подорозі чатує ворог. Ворог не тільки України, ворог всього людства. Падуть жертви в остаточному змаганні, до висот самопосвяти піднімається любов. Молодий український вчений у духовому конфлікті. Що переможе в нього: любов чи обов'язок? Доля світу у руках жменьки людей великого духа і серця. Ворог в розпачу смагає до зброї, до злочину. Чи вдасться йому знищити Україну, знищити світ? (160 стор., ціна: 1.- дол., 5 англ. шил., 6 австрал. шил., 30 б. фр., 220 фр. фр.).

БЛУДНИЙ СИН — автор, Іван Завзятий, символічно драматизує долю української людини, що зросла без відчуття батьківського серця і цей брак вирощеної в душі любови супроводить її у суворе, важке життя. Однак хоч і важкі були молодечі роки Кузьми, проте в його серці не погасла іскорка його духа і він віднаходить себе серед бурхливого життя гірників напередодні революції в царській Росії. Кузьма духово відроджується, кидається у вир боротьби, оновлений духом, повернений на лоно свого народу, який приймає його — як біблійний батько блудного сина — з одвертими раменами. Кузьма віддячується за цю любов, його доля позначається грізними подіями революції, яку в своїй душі пережив Кузьма, а у великому масштабі — весь наш народ. (295 стор., ціна: 2 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил., 60 б. фр., 400 фр. фр.).

ГАД ВІДХОДИТЬ — це перша частина широко закресленого роману п. н.: «Під молотом війни». Степан Любомирський оспівує жорстокі роки 2-ої світової війни на українських землях, живо змальовуючи трагедію українського народу, драму його опору проти окупантів і його відродження у вогні визвольної війни на два фронти. «Гад відходить» це 22 місяці большевицької окупації Західньої України, в яких символічно передана вся суть українсько-російської боротьби. На фоні історичних подій зустрічаються двоє молодих людей, що їх доля безмілосердно кидає в бурхливі хвилі окупаційної дійсності. Автор характеризує поодиноких осіб — представників українського суспільства, передає їхні думки і поведінку вірно і в дусі тодішнього трагічного часу. (307 стор., ціна 2 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил., 50 б. фр., 400 фр. фр.).

ЩЕ ОДНА НІЧ — вибух німецько-російської війни не приніс Україні сподіваного визволення. На українську дійсність налягла ще одна ніч — це й символізує наголовок другої частини роману «Під молотом війни». Автор яркими мазками

малює німців і їхню політику в Україні, живо та займаюче, з властивим собі легким стилем передаючи переживання героїв свого роману — в дійсності всього українського народу. Рука гестапо падає кривавим ударом на прояви українського відродження, але вже серед руїн і духового розбиття вирощуються перші проблиски майбутніх героїчних днів. (324 стор., 2 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил., 50 б. фр., 400 фр. фр.).

ПОЛУМ'ЯНІ ДУШІ — большевицька окупація, німецький наїзд і зв'язані з ворожими діями жорстокі знущання з українського народу доводять до зламу української психіки: люди кидають доми, кидають родинні гнізда і взявши зброю у руки починають готуватися до великого бою. Цю зміну у мисленні українського народу влучно змальовує автор на фоні переживань героїв роману. Відрух до збройного опору, селянські повстання в Україні, збройна боротьба УВО і ОУН, зрив Карпатської України, — це тільки етапи духового оновлення України, яке нарешті доводить до створення власної збройної сили — Української Повстанської Армії. (300 стор. ціна: 2 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил., 50 б. фр. 400 фр. фр.).

КРИВАВИЙ ВИР — це останній том роману «Під молотом війни», в якому знаходить своє завершення духове відродження України і зрив українського народу до великої, святої війни за свою волю. Завершення знаходять теж переживання героїв роману, що з різним щастям пробивались через жорстокі роки безмілосердної війни. Вище названі чотири книжки — це в загальному широко задумана і проведена епопея України в 2-ій світовій війні і єдиний досі того роду твір в українській новітній літературі. (300 стор. ціна: 2 дол., 8 англ. шил., 10 австрал. шил. 50 б. фр., 400 фр. фр.).

ШЛЯХ НЕВІДОМОГО — в цій повісті, що складається з 12-ти епізодів, Ігор Качуровський, відомий український письменник, захоплююче оповідає на тлі останньої, такої трагічної для нашого народу війни про переживання і життєві перипетії свого героя. «Куркульський син», батько якого загинув від кулі в підвалах НКВД, вважає нижчим від власної гідності боронити з гвинтівкою в руках советську владу і стає дезертиром. Це не рятує його від німецького полону і його жахів. Визволившись з полону, він потрапляє в руки советських партизанів, від яких тікає, і нарешті прибивається, хворий, до рідного села на Чернігівщині, де знаходить свою матір, про яку була чутка, що вона померла в Сибіру на засланні.

Кожен читач знайде співзвучне з власною долею, переживаннями і думками в цій хвилюючій і з великою майстерністю написаній повісті, яка ставить автора в ряд найкращих наших прозаїків на еміграції. (160 стор. ціна: 1 дол., 6 англ. шил., 7 австрал. шил., 35 б. фр., 300 фр. фр.).